

БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООНУН НЕГИЗДЕРИ

Нажах ас-Сабагин

Мазмуну

Киришүү	3
---------------	---

БИРИНЧИ БӨЛҮМ: АТА-ЭНЕНИН ЖАКШЫ ЖАНА ЖАМАН ЖҮРҮМ-ТУРУМДУ КАЛЫПТАНДЫРУУДА БИРГЕ АРАКЕТ КЫЛУУСУ

1.1 Ата-энелер ортосундагы карама-каршылык	4
1.2 Баалуулуктар	15

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ: УУЛУҢ САГА ЖАКШЫЛЫК КЫЛЫШЫ ҮЧҮН СЕН ДА АГА ЖАКШЫЛЫК КЫЛ

2.1 Балдардын муктаждыктарын камсыздоо	31
2.2 Социалдык өнүгүү	39
2.3 Тилдик өнүгүү	50
2.4 Акыл-эстин өнүгүүсү	52

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ: БАЛДАРДЫ КАНТИП ЫНАНДЫРАБЫЗ?

3.1 Үлгү болуу	61
3.2 Балдарды ынандырууда окуяларды колдонуу	63
3.3 Сабак жана ибрат алуу	66
3.4 Ата-эне менен балдардын ортосунда жакындыкты пайда кылуу	69
3.5 Балдарга ыңгайлуу шарт түзүү	73
3.6 Балдар менен кантип маектешүүнү билүү	74
3.7 Баланын максатка жетүүсүнө жардам берүү	77
3.8 Эс алууга машыктыруу	80
3.9 Балага сезимдерин башкарууну үйрөтүү	81
3.10 Балдарга эң тез таасир этүүчү ыкмалар	83
3.11 Таасирдүү буйруктарды берүү	85

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ: ЖҮРҮМ-ТУРУМДУ ОҢДОО

4.1 Жүрүм-турумду оңдоо	87
4.2 Жүрүм-турумду өзгөртүүчү экинчи ыкма	94
4.3 Жүрүм-турумду өзгөртүүчү үчүнчү ыкма	98
4.4 Башка жазалоо услубдары	105
4.5 Ислам шариятында баланы уруунун өкүмү	112

Жыйынтык	116
Колдонулган адабияттар	117

КИРИШҮҮ

Аллахтын Элчиси ﷺ айтты:

" كل مولود يولد على الفطرة فأبواه يهودانه أو ينصرانه أو يمجسانه "

«Ар бир бала фитраты менен төрөлөт, анан ата-энеси аны яхудий, насраний же мажусий кылат».

Ата-эненин балдардын калыптанышына таасири абдан чоң. Эгер ата-эне мусулман болсо, бала да мусулман болуп өсөт. Эгер яхудий болсо, яхудий болуп өсөт. Эгер насраний болсо, насраний болуп өсөт... Демек, ата-эне кайсы ишенимди карманса, бала да ошол ишеним менен чоңоёт. Анткени, ата-эненин үй-бүлө эрежесин түзүүдө, балдардын түшүнүк жана ыктоолору, жүрүм-туруму калыптануусунда табигый түрдө таасири чоң.

Бул китепте ата-эненин бир жаштан он жашка чейинки балдарды тарбиялоодогу ыкма жана куралдары төрт бөлүмдүн негизинде баяндалды.

Биринчи бөлүмдө жакшы же жаман жүрүм-турумдун калыптанышында зарыл болгон негиздер ачыкталган. Бул негиздер албетте Курани Карим жана Алланын Элчисинин ﷺ Сүннөтү. Ошондой эле балдардын жүрүм-турумунда ишке ашуусу зарыл болгон баалуулуктарды т.а. рухий, материалдык, ахлакый жана инсаний баалуулуктар түшүндүрүлдү.

Экинчи бөлүмдө балдардын жүрүм-туруму туура жана мамилеси түз болушу үчүн материалдык, эмоционалдык, социалдык жана психологиялык муктаждыктарын камсыздоо маселеси изилденген.

Үчүнчү бөлүмдө балдардан күтүлгөн натыйжага жетүү үчүн керек болгон ыкма жана куралдар эскерилген. Муну менен берилген өлчөөлөр балдардын аң-сезиминде орун алып, аларды жакшы амалга багыттоо максат кылынган. Балдар бул өлчөөгө басым же коркуу аркылуу эмес, ички ишенимден жана канааттануудан улам моюн сунсун.

Төртүнчү бөлүмдө балдардын жаман жүрүм-турумун оңдоо үчүн пайдалуу болгон айрым ыкмалар эскерилип, алардын ичинде сыйлык берүү ыкмасына токтолгонбуз.

Чындыгында, балдарды тарбиялоо жана аларга мамиле кылуунун туура жолун табуу жеңил иш эмес. Бул оор жана сабырдуулукту, шашпай аракет кылууну талап кылган иш. Бала кичинекей көчөт сыяктуу. Ал кылдат мамилени жана өзгөчө камкордукту талап кылат. Мына ушундай мамиленин натыйжасында гана ал бекем өсүп, эрки күчтөнүп, өзүн туура жолдун башына коё алат.

Нажах ас-Сабатин

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

АТА-ЭНЕНИН ЖАКШЫ ЖАНА ЖАМАН ЖҮРҮМ-ТУРУМДУ КАЛЫПТАНДЫРУУДА БИРГЕ АРАКЕТ КЫЛУУСУ

1.1 Ата-энелер ортосундагы карама-каршылык

Көптөгөн ата-энелер балдар карманууга тийиш болгон жагымдуу жүрүм-турумду же алар алыс болушу керек болгон терс жоруктарды аныктоодо бир пикирге келе алышпайт. Бул пикир келишпестиктер ар түрдүү негиздерден келип чыгат. Алардын катарына каада-салттар, коомдо үстөмдүк кылган жалпы пикирлер, колдонулуп жаткан түзүм жана мыйзамдар кирет. Кээде алар жашоого болгон көз караштарына, жакшылык менен жамандыкты, жагымдуу менен жагымсыз көрүнүштү түшүнүүсүнө жараша иш аракеттерге баа беришет. Ошентип, нерселерге жана амалдарга карата жакшы же жаман, жагымдуу же жагымсыз деп баалоого өздөрүнүн аларга болгон сүйүүсүн же жек көрүүсүн негиз кылып алышат. Кайсы нерсени жактырса аны жакшы деп, эмнени жек көрсө, аны жаман деп эсептешет.

Же болбосо, алар өздөрүнө жеткен пайда же зыянга карап өкүм чыгарышат. Эгер кайсы бир нерсе же иш-аракет аларга пайда алып келсе, аны жагымдуу жана туура деп баалашат, ал эми зыян алып келсе, аны жагымсыз жана бузук деп сыпатташат. Мындай баа берүүлөр кайчы пикирге (ихтилаф), карама-каршылыкка (танакуз), айырмачылыкка (тафавуд) жана чөйрөдөн таасирленүүгө алып келет.

1. Кайчы пикирден улам келишпестиктин көрүнүшү: Атасы кайсы бир жүрүм-турумду жакшы деп эсептесе, эне аны жаман деп баалашы мүмкүн. Мисалы, атасы уулунун кошуна балдар менен көп урушканын күчтүүлүктүн жана эрдиктин белгиси деп көрсө, эне мунун тескерисинче ойлойт.

2. Маалыматтын жетишсиздигинен келип чыккан карама-каршылык: бул кандайдыр бир маселе боюнча маалыматтын жетишсиздигинен келип чыгат. Мисалы, эненин ден соолукка пайдалуу тамак-аш түрлөрү жана аны кантип колдонуу керектиги тууралуу маалыматы атага караганда көбүрөөк болушу мүмкүн. Ошондуктан эне балдарга тамак-аш жана ичимдик боюнча белгилүү бир тартипти киргизүүгө аракет кылса, ата аны жокко чыгарып алуусу мүмкүн.

3. Түшүнүктүн ар түрдүүлүгү: бул ата-эненин вакыйлыкты түшүнүүдө аны маалымат менен байлоо жөндөмүндөгү айырмачылыкты билдирет. Бул ата-энелердин акыл деңгээли, маалымат топтоо даражасы, сезүү органдары жана нерв системасынын абалына

жараша болот. Мунун натыйжасында, чыгарылган чечимдер да ар түрдүү болот. Мисалы, эне уулунун гуманитардык багытта окушу келечеги үчүн жакшы деп эсептесе, ата анын илимий багытта окушу келечекте да, азыркы жөндөмүнө да ылайыктуу деп эсептейт.

4. Чөйрөнүн жана шарттардын таасири: чыгарылган өкүмдөр ата-эне өскөн чөйрөгө жараша өзгөрөт. Мисалы, ата кичинекей кызынын көчөдө балдар менен ойношун уят жана каада-салтка каршы деп эсептесе, эне анын ойношу денесинин өсүшү үчүн зарыл деп эсептейт.

Бул келишпестиктердин кесепети: Ата-энелер ортосундагы мындай пикир келишпестиктер балдарга терс таасирин тийгизет. Бир эле кылган иши үчүн баланы бирде жазалап, бирде сыйлоо адилетсиздик болуп саналат. Эгер ата-эне балдарды тарбиялоодо бир пикирге келе албай, үйдө ынтымак жок болсо, мындан баарынан мурда балдар катуу жабыркашат. Алар агрессивдүү, тил албас болуп өсүп, талаш-тартышка жакын болушат. Бул өз кезегинде ата-энелердин ортосундагы чыңалууну күчөтүп, үйдөгү атмосфера көйгөйлөрдөн улам оор жана кызыксыз болуп калат. Ошондой эле бир үй-бүлөдөгү балдардын ортосунда, айрыкча ар бири өзүнүн көнүп калган көз карашын карманганда өч алуу жана жек көрүү топтолот. Эне бир нерсени, ата башканы айтканда бала ыңгайсыздыктан кыйналат. Анткени ал экөөнү тең ыраазы кылгысы келет. Эгер ал бирөөсүнүн айтканын аткаруу менен ага жакындап, аны ыраазы кылса, ошол эле учурда ата-энесинин биринен алыстагандыгы үчүн тынчсызданган абалда калат. Ошондуктан, ата-энелердин баланы тарбиялоодо ыкмалары, ошондой эле жакшы жана жаман жүрүм-турумду аныктоодо бир пикирге келиши баланы кош мүнөздүүлүктөн жана ашыкча психологиялык ички карама-каршылыктардан коргойт.

Пикир келишпестиктерден чыгуу жолу

Ата-энелер жүрүм-турумду баалоодо жана өкүм чыгарууда бир булакка таянуусу зарыл. Бул булак — Куран жана Сүннөт. Ислам кандай жүрүм-турумду жаман деп эсептесе, ата-эне да аны ошондой деп эсептеши керек. Ал эми кандай жүрүм-турумду жакшы деп эсептесе, ата-эне да аны ошондой деп эсептеши зарыл. Демек, жүрүм-турумду баалоодо кайрыла турган өлчөө бир гана Ислам болушу шарт. Анткени балдарыбыздын мүмкүнчүлүктөрүн толук ачуу Жаратуучу койгон тартипти колдонуу менен гана мүмкүн. Кандай гана түзүлүш болбосун, анын инструкциясын көрсөткөн колдонмону билмейинче жана андагы көрсөтмөлөрдү так аткармайынча аны толук пайдалана албайсың. Ошол сыяктуу эле, адамды Аллах жараткан жана анын жашоосун жөнгө салуу үчүн Куранды түшүргөн. Инсан аны жашоосунда колдоно баштаган

мүнөттөн тарта өзүндө катылган байлыкты сезет жана болгон мүмкүнчүлүгү менен аны ишке ашыруу аркылуу адамзатка пайда алып келет. Аны жашоосунан үзгөн мүнөттөн тарта энергиясын боштукка жумшаган болот жана Түз жолдон чыкканын көрөт.

Жүрүм-турум түшүнүккө жараша калыптанат

Жүрүм-турум — бул пикир менен туйгулардын, түшүнүк менен ыктоолордун өз ара байланышынан келип чыккан натыйжа. Эгер ата-эне бул пикир жана туйгуларды, түшүнүк жана ыктоолорду туура калыптандырып тарбияласа, анда баланын жүрүм-туруму сөзсүз оңолот. Ошондуктан белгилүү бир жүрүм-турумду оңдоо үчүн анын артындагы түшүнүктөрдү жана ыктоолорду оңдоо керек. Балаңын түшүнүктөрүн жана ыктоолорун оңдоо үчүн өзүндүн түшүнүк жана ыктоолорунду оңдошуң керек. Анткени сен балаңа үлгүсүн, ал сенден көргөнүн сиңирет.

Түшүнүк – бул зээнде элести пайда кылган пикирлердин топтому. Ошондуктан, адам жашоодо кайсы бир нерсеге ишенип тастыктаганда гана ага карата амалы белгилүү болот. Мисалы, жалган сүйлөөгө тыюу салынган амал экенин мусулман адам зээнинде тастыктап алган. Анткени,

Пайгамбар ﷺ айткан: «من غش فليس منا»

«Жалган сүйлөгөн бизден эмес».

Мусулман адам мына ушул түшүнүктөн келип чыгып жалган сүйлөбөйт. Анын пайда табууга болгон табигый кызыгуусу болсо да ушул түшүнүктөн келип чыккан ыктоо аны жек көрүүгө түртөт. Ыктоолор түрткү (мотив) менен түшүнүктөрдүн өз ара байланышынан келип чыгат. Мисалы, адамдын пайда табууга болгон каалоосу аны товар сатууда алдоого түрткөн ыктоону пайда кылат. Бирок эгер ал пайда табууга болгон каалоосун алдоо арам деген түшүнүгү менен байланыштыра алса, мусулманда алдоону жек көрүү жана андан алыс болуу ыктоосу пайда болот. Бул ыктоо аны соодадагы алдоодон алыс болууга түртөт.

Түшүнүктөр менен ыктоолордун бир негизден чыгышы

Балдарыбыз коомдо өзгөчө адамга айлануусу үчүн анын түшүнүк жана ыктоолору бир негизден келип чыгуусуна көңүл буруу зарыл. Ошондо гана өзгөчө шахсия калыптанат. Башкача айтканда кайсы бир иш же нерсени жакшы көрүү да, жаман көрүү да адал-арамды белгилеп берген булак – акыйдадан келип чыгуусу шарт. Ошондуктан, мусулман адам кайсы бир иш материалдык жактан зыяндуу болсо да аны аткарат. А түгүл, ал ишти жактырбаса да Алла буйруганы үчүн аны жакшы көрүүсү важиб. Аллах Таала айтат:

(كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهُ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ)

«(Эй, момундар!) Силерге жакпаса да, согуш парз кылынды. (Анткени) Силер өзүнөр үчүн жакшы (пайдалуу) болгон нерсени жаман көрүшүнөр жана силер үчүн жаман (зыяндуу) болгон нерсени жакшы көрүшүнөр мүмкүн. Алла билет, а силер билбейсиңер». (Бакара: 216).

Ошондой эле Ислам тыюу салган нерседе кандайдыр бир пайда болсо да, аны жек көрүшү керек. Аллах Таала айтты:

(يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعَةٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا)

«(Эй, Мухаммад) Сенден арак жана кумар оюндары тууралуу сурашат. Айткын: Буларда чоң күнөө жана адамдар үчүн бир аз пайдалар да бар. (Бирок) Булардын пайдасынан күнөөсү чоңураак». (Бакара: 219).

Ошондуктан напсини көзөмөлдөп, аларды Ислам өкүмдөрү менен тартиптелген туура багытка буруу зарыл. Пайгамбар ﷺ айтты:

لا يؤمن أحدكم حتى يكون هواه تبعاً لما جئت به

«Силерден кимдир бирөө нафсисин мен алып келген нерсеге (шариятка) баш ийдирмейинче толук момун боло албайт».

Ошондуктан, алгач ата-эненин амалдары Ислам өкүмдөрүнө ылайык аткарылуусу керек. Натыйжада балдар кандай жүрүм-турумдар ата-энени ачууландырып, кубантаарын билип, туура мамиле калыптанат. Эгер ата-эненин түшүнүктөрү башка, ыктоолору башка тарапта болсо алардын өздүгү да башаламан, туруксуз болот. Бул балдардын калыптанышына тескери таасирин тийгизет. Карама-каршылыктардын натыйжасында балдардын жүрүм-турумунда экиленүү, туруксуз абал үстөм болот. Ата-энесинин айтканын түшүнүү алар үчүн бүдөмүк болуп, баш аламандыкка жана тынчсызданууга алып келет.

Ал эми, балдар ата-энесинин буйруктары Исламга таянганын көрүп чоңойсо, анда алар койгон жүрүм-турум эрежелеринин тууралыгына ишеними күчтүү болот. Аларга ишеним артып, эрежелерге каршы чыкпастан, бекем карманууга умтулушат.

Жүрүм-турум эрежелерин түзүү

Балдар үчүн жүрүм-турум эрежелерин коюуда ата-эненин макулдашуусу зарыл жана бул эрежелер баланын жаш курагына ылайык болушу керек. Анткени, жети жашка чейинки баладан күтүлгөн жүрүм-турум жети жаштан кийинки баладан күтүлгөн жүрүм-турумдан айырмаланат.

Мектепке чейинки бала

Кичинекей балдар иш менен оюндун айырмасын ажырата албайт. Ал аңгемени угабы, оюнчук менен ойнойбу, көпөлөктүн учуусун карайбы айырмасыз, бардык учурда жүрүм-туруму табигый болот. Мындай курактагы балдар тамактануу убактысы келгенин да, а түгүл убакыттын өткөнүн да сезбей калат. Эгер жасап жаткан иши аны кызыктырып жаткан болсо, аны токтотуу ал үчүн өтө кыйын болот. Туш болгон нерсенин баарын оюн катары көрөт. Кашык менен тамак жегенге табак берилсе, тамак жегенге караганда кашыкты табакка уруп ойногон кызык сезилет. Же болбосо табакты кашыктын үстүнө коймокчу болот. Ушундайча жаңы оюндун түрлөрүн тапканга аракет кыла берет. Кум, суу, оюнчук ж.б. ойной турган нерсе көрүнгөндө активдүүлүгү дагы да күчөйт. Муну менен буюмдардын физикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөнөт. Түпкүлүгүндө, бул оюндар баланын жетилүүсүндө маанилүү ролду аткарат. Башкача айтканда, денесин, колу-бутун кантип туура кыймылдатуу, колдонуу жөндөмү өөрчүйт. Кыймыл-аракети активдешкен сайын айлана-чөйрөсүн да тереңирээк тааный баштайт. Ошондуктан, баланын башкалардын буюмун алуу, денесине зыян жеткирүү сыяктуу айрым учурлардан башка кыймыл-аракетине тыюу салынбашы керек.

Бул эки учурда баланы дароо жана чечкиндүү токтотуу керек. Эне же баланы караган адам бала айлана-чөйрөдө кыймылдап жатканда аны дайыма көзөмөлдөп турушу зарыл. Ошондой эле ага коопсуз шарттарды камсыз кылып, кызыгуусун арттыра турган пайдалуу иш-аракеттерге шарт түзүп бериши керек.

Бир жашка чейинки баланы кооптуу иш-аракеттен токтотуунун эң жакшы жолу — анын көңүлүн башка жакка буруу же башка бир аракетке багыттоо. Эгер бала тыюу салынган нерсеге кол сунса, анын колун жумшак түрдө тартып, бул иши өзүнө же башкаларга зыян келтирерин түшүндүргөн сөздөрдү айтуу керек.

Эгер бала эки-үч жашта болуп, өзүнө же башкаларга коркунуч туудурган иш жасаса, энеси анын көңүлүн бул жоругунан буруп, өзүндө бар каражаттар менен, мисалы, жүзүндөгү мимикасы же үнүнүн интонациясы аркылуу аны токтотууга аракет кылышы керек. Эгер ал ишин уланта берсе, аны башка жерге алып баруу зарыл. Бардык учурларда эне сабырдуулугун сактап, баланы уруу ыкмасына өтүп кетпеши зарыл.

Бала менен мамиле кылуунун эң жакшы ыкмаларынын бири — аны кыска убакытка эч кандай көңүл ачуучу нерсе жок жерге бөлүп коюу (обочолонтуу). Бул тууралуу кийинчерээк сөз болот.

Эки жашка чыккан учурда бала күчтүү эмоционалдык жарылууларды башынан өткөрөт жана ачууланган мүнөздөргө дуушар болот. Бул мезгилде эне баласын багыттап, жакшы жүрүм-турумга үйрөтө алат. Бирок ошол эле учурда аны өзү каалаганын толук аткарууга мажбурлай албайт. Себеби бала жүрүм-турум эрежелеринин маңызын али толук андай элек болот. Мисалы, ал энесинин “кичинекей мышыкка жумшак мамиле кыл” деген сөзүн түшүнбөйт; унаалар көп жүргөн көчөдө чуркап кетүүнүн жаман экенин андабайт; аны өпкүсү келген чоң энесинен качып кетсе, мунун туура эмес экенин түшүнбөйт. Ал жаман жүрүм-турумдун маанисин андабайт жана кыймыл-аракетти табигый түрдө ойлонбой жасайт. Анын аракеттери учурдагы түрткүлөрүнө байланыштуу болуп, ошол замат пайда болот. Ал бул түрткүлөрүн ойлонбостон канааттандырууга умтулат. Бул абал бир нече жылга созулушу мүмкүн. Мында энеси аны чечкиндүү багыттоо менен бирге, бир да учурда аны өзүнүн сүйүүсүнөн жана мээриминен ажыратпоо керек. Анткени эненин сүйүүсү жана баласына болгон урматы баланын өзүнө жана башкаларга болгон сүйүүсү менен урматынын булагы болуп саналат.

Туура өрнөк болуу

Ушул жерде ата-энелер бала үчүн туура өрнөк болушу зарыл экенин эскертип коюу керек. Алар сүйүү, чынчылдык, аманатка бекем болуу, жакшы ахлак жана баланы тарбиялоодо жан аябастык сыяктуу сапаттарга ээ болушу керек. Анткени бала бул сапаттарды андабай туруп эле алардан сиңирип алат. Ата-энелер аркылуу бала чынчылдык, аманаткөйлүк, ишти так аткаруу жана өзүнө болгон ишенимди өздөштүрөт. Ошондой эле ата-эне баласына болгон сүйүүсүн аны сыңдоо, жемелөө же жазалоого караганда көбүрөөк көрсөтүшү керек. Ар бир жаман жүрүм-туруму үчүн балага катуу мамиле кылып жазалоо жана жакшы иш кылганда сыйлабоо анын жаман жүрүм-турумун күчөтөт. Ошондуктан ата-эне баланын эки жашында ага мээрим, сүйүү жана адилеттик менен мамиле кылышы керек. Бул куракта бала үчүн эң чоң сыйлык — аны урматтоо жана ага көңүл буруу. Бул болсо баланын ата-эненин ыраазылыгына жана сүйүүсүнө жетүү аракетин күчөтүп, ага баш ийүүгө түртөт.

Эне баласынан күтүп жаткан нерселер реалдуу болуп, ашыкча кыялдан алыс болушу керек. Мисалы, баланы күнү бою бөлмөдө кармап туруу же бийик отургучка байлап коюу мүмкүн эмес, анткени бул анын табигый кызыгуусуна каршы келет. Мындай учурда бала көбүрөөк каршылык көрсөтүп, өжөрлүгү күчөйт жана бул анын ичиндеги басынуу сезимин арттырат. Эне баланын сезимдерин жана ойлорун

ачуулануу же башка жаман аракеттер аркылуу эмес, сөз менен билдирүүгө үйрөтүшү керек. Эгер бала өз сезимдерин түшүндүрө албаса, ага жардам берүү зарыл.

Балага жүрүм-турум эрежелерин мүмкүн болушунча аз жана чектеп берүү керек. Жогоруда айтылгандай, алар негизинен балага кооптуу болгон же башкаларга же башкалардын мүлкүнө зыян келтире турган учурларга гана тиешелүү болушу зарыл.

Бала ар бир жолу кооптуу нерсеге жакындаганда же башкаларга зыян келтирүүгө аракет кылганда “жок” деген сөздү угушу керек. Бала бул чектөөлөрдү сактай баштаганда, андан кийин анча кооптуу эмес, бирок жаман жүрүм-турумдарды да токтотууга көңүл бурулат. Мисалы, коомдук жайда катуу кыйкыруу, тамакты ыргытуу, дубалга жазуу же ылайыксыз жерде кийимин чечүү сыяктуу аракеттери оңдолот.

Мектеп курагындагы бала

Бала беш жаштан баштап белгилүү бир эрежелерге баш ийген оюндарга катыша баштайт. Анткени ал эрежелердин өзүн жана башкаларга берген пайдасын түшүнүп калат. Ошондуктан бул курактагы бала чоңдор кабыл алган жүрүм-турум эрежелерин сактоого жана туура иштерди жасоого умтулат. Тартипке баш ийүү каалоосу кээде аны досторунун туура эмес кылган иштерин мугалимге же апасына айтып келүүгө түртөт. Бул «арыздануу» кээде эненин же мугалимдин реакциясын текшерүү максатында болушу мүмкүн, башкача айтканда, эрежени бузгандарга кандай мамиле кылынарын көрөт. Мына ушул мамилеге ылайык, ал ишти өзү да кийин кылып көрөт же тыйылат. Кээде болсо бул көрө албастык же жек көрүү сезиминен келип чыгышы мүмкүн. Ошондуктан тыюу салууларды жана чектөөлөрдү бир аз кеңейтүүгө болот. Бул аркылуу кек сактоо, көрө албастык, арыздануу, уурдоо, калп айтуу сыяктуу жаман жүрүм-турумдарды оңдоого аракет кылуу зарыл.

Ата-энелер баланын жүрүм-турум эрежелерин калыптандырууда адал жана арам менен өлчөөгө таянышы керек:

Биринчи кезекте арам иштерден сактанууга басым жасоо зарыл, мисалы, калп айтуу, уурдоо, башкаларга кол көтөрүү жана зыян келтирүү сыяктуу иштерге тыюу салынат.

Экинчи кезекте фарз иштерди аткарууга көндүрүү, мисалы саламга алик алуу, намаз окуу, белгилүү убактарда уруксат суроо, башкалар менен кызматташуу жана мектеп милдеттерин аткарууну үйрөтүү керек.

Үчүнчү кезекте адеп-ахлак жана башкалар менен туура мамиле кылуу эрежелерине көңүл буруу зарыл.

Балдар балагат жашка жеткенде алардын жүрүм-турумунда төрт кыймат: рухий, инсаний, ахлакый жана материалдык кыйматтар калыптанышы керек.

Баланын өз алдынча аракет кылуусуна мүмкүнчүлүк берүү

Балдар көп нерсени тажрыйба аркылуу үйрөнүшөт. Ошондуктан аларга мүмкүн болушунча өз алдынча аракет кылууга шарт түзүү керек. Мисалы, бала $2+2=4$ экенин таш, буурчак, тыйын, топчу сыяктуу нерселерди санап, көп жолу аракет кылуу аркылуу үйрөнөт. Ошондой эле жүрүм-турум эрежесин да тажрыйба аркылуу өздөштүрөт. Мисалы, “эгер досторунду урсаң, алар сага таарынып, сени менен ойнобой коёт же сени да урушу мүмкүн” дегенди ал достору менен көп жолу талашып-тартышуу аркылуу түшүнөт.

Тыюу салынган нерселердин коркунучтары

Эне баласына зыян келтире турган нерселерди жасоого жол бере албайт. Бирок аны токтотуудан мурун, токтоткусу келген иш-аракеттин кооптуу экенин түшүндүрүүсү керек. Көпчүлүк ата-энелер ойлонбостон «чуркаба, жыгылып кетесиң» дешет. Бирок бул дайыма эле зыяндуу эмес. Эгер бала жумшак жерге же чөпкө жыгылса, олуттуу зыян тартпайт. Ошондуктан мындай учурларда баланы токтотуу туура эмес.

Ал эми, чыныгы кооптуу нерселерден сөзсүз сактоо керек. Эгер бала анык зыян келтире турган иш жасаса, мисалы, бийик жерден кулап кетүү же чуңкурга түшүп кетүү сыяктуу иштерди кылса, аны дароо, так жана чечкиндүү түрдө токтотуу керек. Ага эмнени кылса болот, эмнени кылганга болбойт алдын ала түшүндүрүп, көзөмөлдө кармоо зарыл. Балага берилген көрсөтмөлөр анын деңгээлине ылайык болушу керек.

Баланын аракетин күчөтүү жана үйрөнүүсүн өнүктүрүү үчүн анын кызыгуусун арттырган материалдарды берүү, тыюуларды мүмкүн болушунча азайтуу, ошол эле учурда коопсуздукту камсыз кылуу зарыл. Ошондой эле баланын өнүгүү баскычтарын билүү маанилүү. Беш жашка чейинки бала толук жетилбеген болот. Мисалы, анын көңүлү тез бурулуп, башка нерсеге алаксып кетет, тез унутат жана өзүн көзөмөлдөшү кыйын. Ошондуктан, бул куракта ишти идеалдуу аткарууга эмес, баланын өзүн көзөмөлдөй алганына жана билими көбөйүп жатканына кубануу керек. Аны үйрөнүүгө жана башкалар менен аралашууга кызыктыруу зарыл. Жашы чоңойгон сайын тактыкка жана натыйжага болгон талап күчөтүлөт.

Баланы бир эле учурда көп нерседен тыйба

Эне баласын бир эле убакта көп иштерден тыйбашы керек. Бул баланы оор абалга салып, аны баш аламандыкка жана зыянга алып келиши мүмкүн. Ошондой эле бул эненин өзүнө да зыян жеткирет.

Анткени бала бардык талаптарды аткара албайт. Ошондуктан эң биринчи орунга баланын коопсуздугун камсыз кылган чектөөлөр коюлат. Андан кийин уруу, тиштөө, тепкилөө сыяктуу башкаларга зыян келтирүүчү иштерге чектөөлөр коюлат. Андан соң башкалардын мүлкүн бузууга жол бербеген эрежелер киргизилет. Бала буларды өздөштүргөндөн кийин, андан да жеңилирээк жаман жүрүм-турумдарды (мисалы, коомдук жайда кыйкыруу, тамак ыргытуу) токтотууга өтүлөт. Андан кийин баланы башкалар менен кызматташууга жана аларды урматтоого багыттаган, адептүү жүрүм-турумга тарбиялоону пландаштыруу керек.

Баладагы ачууланууну жеңилдетүү

Бала жаман жүрүм-турумдарды кайталабашы үчүн энеси анын чыңалуу, ачуулануу, ооруп калуу же башка ыңгайсыз абалдарын байкап, ага көбүрөөк көңүл бурушу керек. Эгер бала чыңалып жаткан болсо, ага кошумча басым жасабоо керек, башкача айтканда, аны күнүмдүк тартипти сөзсүз аткарууга мажбурлабашы керек. Эгер эне баласы менен анын уктоо убактысында же ачка, чарчаган абалында үйдөн чыгууга аргасыз болсо, натыйжада бала сыртта өзүн туура эмес алып жүрсө, аны түшүнүү менен кабыл алышы керек.

Эгер бардык чараларга карабастан бала жаман жүрүм-турумун уланта берсе каралат:

Эгер бала кичинекей куракта болсо, анын көңүлүн башка нерсеге буруп, башка иш-аракетке багыттоо керек. Эгер тыюу салынган нерсеге кол сунса, анын колун тез жана жумшак тартып, бул иши өзүнө же башкаларга зыян экенин түшүндүргөн сөздөрдү айтуу зарыл.

Эгер бала чоңураак куракта болсо, анын көңүлүн өзүнүн жүрүм-туруму кооптуу экендигине буруу керек. Аны токтотуу үчүн мимика жана интонацияны өзгөртүү ыкманы колдонуу зарыл. Эгер ал жаман жүрүм-турумун улантса, аны башка жерге алып баруу керек. Кээде бул жетиштүү болот. Эгер дагы уланта берсе, эне сабырдуулугун сактап, кийин өкүнө турган аракеттерден алыс болушу керек. Мисалы, он жашка чейинки балдарга уруу ыкмасын колдонбоо керек.

Пайгамбар ﷺ айтты:

"مروا اولادكم وهم ابناء سبع واضربوهم عليها وهم ابناء عشر"

«Балдарыңар жети жашка келгенде аларга намазды буйругула, ал эми он жашка келгенде (аткарбаса) уругула.»

Ошондуктан эне он жашка чейинки балага обочолонтуу сыяктуу ыкмаларды колдонуу менен чектелиши керек.

Көңүлдү башка тарапка буруу ыкмасы

Имам Бухари риваят кылган хадисте Ибн Аббас (разияллаху анху) айтат:

كان الفضل رديف رسول الله صلى الله عليه وسلم، فجاءت امرأة تسأل رسول الله، فجعل الفضل ينظر إليها وتتنظر إليه، وجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يصرف وجه الفضل الى الشق الآخر.

«Фадл Пайгамбарга ﷺ учкашып отурган эле. Бир аял келип суроо бергенде, Фадл ага карап, ал аял да Фадлга карай баштады. Ошондо Пайгамбар ﷺ Фадлдын жүзүн башка тарапка буруп койду».

Кайталоо

Балага бир-эки жолу эскертүү жүрүм-турум эрежелерин толук өздөштүрүп алууга жетиштүү деп күтпөө керек. Анткени, баланын эс тутуму кыска. Ошондуктан тыюу салынган нерселерден улам-улам сактап туруу зарыл. Ушундай кайталоолор аркылуу бала энеси эмнени каалап жатканын жана эмнени каалабай турганын түшүнө баштайт.

Бала менен болгон мамиледе туруктуулукту сактоо

Балага мамиле кылууда жакшы ыкмалардын бири — окшош кырдаалдарда бирдей ыкмаларды колдонуу. Эгер кайсы бир ишти бир кырдаалда жасоого уруксат берилбесе, анда башка окшош кырдаалдарда да аны кайра-кайра тыюу керек. Мисалы: электр зымдары менен ойноо же башкалардын мүлкүн бузуу сыяктуу иштерде бирдей реакция билдирүү зарыл.

Эне өзүнүн жүрүм-туруму бала үчүн үлгү экенин түшүнүшү керек. Туруктуу ыкмалар аркылуу ал балага олуттуу таасир бере алат. Ошондуктан жүрүм-турум эрежелерин же жазалоо ыкмаларын туш келди өзгөртпөшү керек. Эгер эреже жана жазалоо ыкмалары өзгөрө берсе, бала баш аламандыкка көнө баштайт. Ал чоңойгон сайын жүрүм-туруму да жетилип, мурдагыга караганда акылдуу боло баштайт. Бирок эне баланын өнүгүү деңгээлине ылайык эрежелерди өзгөрткөндө, бул тууралуу балага түшүндүрүшү керек. Мисалы, бала эки жашында энесинин көңүлүн буруу үчүн анын кийимин же сумкасын тартса, эне буга жол бериши мүмкүн. Бирок бала төрт жашка келгенде көңүл бурдура турган башка, туура ыкмаларды колдонушун талап кылып, мунун себебин түшүндүрүп бериши керек.

Ошондой эле баланы караган башка адамдар (үй-бүлө ичинде же сыртында) карама-каршы ыкмаларды колдонбошу үчүн, алар менен бир пикирге келип алуу зарыл. Алар баланын жүрүм-турум чектерин жана колдонулган жазалоо ыкмаларын түшүнүшү зарыл. Мисалы, ата балага белгилүү убакта белгилүү кийимди кийүүгө же тамак учурунда же төшөктө оюнчук менен ойноого уруксат берсе, ал эми эне буга тыюу салса, бул карама-каршылык балада баш аламандыкты жаратат. Ал

туура менен туура эмести ажырата албай калат. Натыйжада, анда кош мүнөздүүлүктүн калыптанышына алып келет.

1.2 Баалуулуктар

Балдар туура тарбияланып өсүшү үчүн алардын жүрүм-турумунда төрт баалуулук тең толук түрдө калыптанышы зарыл. Бир баалуулук экинчисине үстөм болуп кетпеш керек. Ошондой эле бир баалуулукту башкасынын эсебинен жок кылууга болбойт. Тескерисинче, алардын баары бирге ишке ашуусу зарыл:

1. Рухий баалуулук: бул баалуулук балдардын жүрүм-турумун кичинекей кезинен тартып исламий акыйдага жана шарияттын көрсөтмөлөрүнө (ибадаттарга, мамилелерге, түзүмдөргө жана өкүмдөргө) байлоо аркылуу ишке ашат. Бала төрөлгөндө анын оң кулагына азан айтып, сол кулагына коомат айтуу мустахаб. Бала тамак жегенде, суусундук ичкенде жана ажатканга барганда айтыла турган дубаларды үйрөтүү зарыл. Мисалы:

Тамак алдында: “اللهم بارك لنا فيما رزقنا وقنا عذاب النار بسم الله”

(Оо, Аллахым! Бизге берген ырыскыңа береке бер жана бизди тозок отунун азабынан сакта. Аллахтын ысымы менен).

Тамактан кийин: “الحمد لله الذي أطعمني هذا ورزقني من غير حول مني ولا قوة”

(Мага бул тамакты жедирген жана өзүмдүн эч кандай күч-кубатым, айла-амалым жок туруп, аны мага ырыскы кылып берген Аллага мактоолор болсун)

Ажатканага киргенде: “اللهم اني اعوذ بك من الخبث والخبائث”

(Оо, Аллахым! Албетте, мен Сенден жиндердин (ыплас нерселердин) кесиринен баш паанек тилейм).

Ажатканадан чыкканда: “غفرانك”

(Күнөөлөрүмдү кечир).

Уйкудан турганда: “الحمد لله الذي أحيانا بعدما أماتنا وإليه النشور”

(Бизди өлгөндөн кийин кайра тирилткен Аллага мактоолор (шүгүрлөр) болсун. Жана кайра тирилүү (кайтуу) Анын Өзүнө гана).

Ошондой эле балага ар бир ишти баштоодо “бисмилланы” айтууну үйрөтүү керек. Балага Курандагы кыска сүрөөлөрдү жаттатуу керек, ошондо ал жети жашка келгенде намаз окуй алат. Анткени Пайгамбар ﷺ айтты:

“مروا اولادكم وهم أبناء سبع واضربوهم عليها وهم أبناء عشر وفروا بينهم في المضاجع”

«Балдарыңар жети жашка келгенде аларга намазды буйругула, ал эми он жашка келгенде (аткарбаса) уругула жана аларды төшөктө бөлүп жаткыргыла».

Ата-энелер балдарды намазга жана орозого кичинекей кезинен тартып үйрөтүү үчүн аларга жагымдуу болгон ыкмаларды колдонушу керек. Себеби бул ибадаттар эрте жаштан тарбиялоону талап кылат.

Сахаблар да (разияллаху анхум) балдарын орозого үйрөтүшкөн. Эгер балдардын бири ачкалыктан ыйлап калса, аларга оюнчуктарды берип, тамак суроодон алаксытышкан. Бул жерде айрым ата-энелер Ислам кичинекейлерге фарз кылбаган жана чондорго кичинекейлерди мажбурлап кылдырууну талап кылбаган өкүмдөрдү ажыратып алуу керек. Мисалы, кичинекей кызга жилбаб кийдирүү же уул балага узун кийим кийгизүү сыяктуу нерселер. Бул алардын ойношуна, кубанышына, чуркоосуна жана секирип-кыймылдоосуна тоскоолдук кылат. Негизинен, мындай оюндар алардын денесинин өсүшү жана булчуңдарынын чың болушу үчүн зарыл.

Айрым ата-энелер бул кийимдерди балдарына “келечекте көнүп калсын” деген жүйө менен таңуулашат. Бул акылга таянган жеке пикир. Чындыгында, Пайгамбардын ﷺ хадиси хижаб балагат жашына жеткенден кийин гана милдеттүү экенин түшүндүрөт. Ал ﷺ Асмага (разияллаху анха) балагатка жетип, жабык эмес кийим кийип жүргөндө, мындай деген:

" يا أسماء اذا بلغت المرأة المحيض فلا يجوز أن يظهر منها إلا هذا وهذا، وأشار إلى الوجه والكفين "

«Оо Асма, аял киши хайз (этек кир) курагына жеткенде андан бул жана бул гана жери көрүнүшү уруксат», — деп жүзү менен колдорун көрсөткөн.

Демек, хижаб балагатка жеткенге чейин важиб эмес. Ошондой эле кичинекей кызды аны кийүүгө мажбурлоону талап кылган эч кандай насс келген эмес. Бул маселе намаз жана орозодогудай эмес. Себеби балдар балагатка жеткенге чейин уулу да, кызы да денесин өстүрүп, булчуңдарын жана ички органдарын бекемдөө үчүн активдүү ойноого муктаж. Ал эми хижаб алардын активдүү кыймылына тоскоол болот. Алар ошондой эле сөөктөрүнүн бекем болушу үчүн күн нуруна муктаж, ал эми хижаб буга тоскоолдук кылат. Намаз менен орозо болсо тескери абал. Орозо жылына бир ай ашказанга эс алуу берет, ал эми намаз энергия берип, мусулмандын шахсиятын чыңдайт.

Ошондой эле ата-энелер балдарга Аллахты жана Анын Элчисин ﷺ сүйүүнү үйрөтүшү керек. Бул Пайгамбардын ﷺ согуштары, сапаттары жана өмүр баяны тууралуу айтып берүү аркылуу ишке ашат. Сахабалардын бири айткан: «Биз балдарыбызга Пайгамбардын согуштарын Курандын сүрөөлөрүн үйрөткөндөй эле үйрөтчүбүз».

Балдарды өз иштеринде жана жүрүм-турумунда Аллах карап турат деген сезимге (муракаба), Андан коркууга, Ага баш ийүүгө жана Анын тыюуларынан алыс болууга тарбиялоо керек. Риваят кылынышынча, бир мугалим окуучуларына ар биринен бир тоок жана бычак алып

келүүнү буюрат. Алар алып келгенден кийин мугалим: «Ар бириңер эч ким көрбөгөн жерге барып, тоогуңарды союп келгиле», — дейт. Бир окуучудан башкасы барып тоокту союп келишет. Мугалим ал окуучудан: «Эмне үчүн союп келбедиң?» — деп сураганда, ал: «Мен эч ким көрбөгөн жер таба албадым, кайда барбайын Аллах мени көрүп турат», — деп жооп берет. Мугалим: «Жакшы кылдың, мен силерге үйрөткүм келген сабак ушул эле. Аллах силерди дайыма көрүп турарын билип, жашыруун да, ашкере да Андан коркуп жүрүшүңөр керек», — дейт.

2. Инсандык баалуулук: Аллах адамга насилди улантуу инстинктин берген. Бул адамды инсандык насилди сактоого түртөт. Бул инстинкттин көрүнүштөрүнүн бири — ата-энелик, балалык, тууганчылык сезимдер. Эгер бул сезимдер болбосо, адамзат тукуму жок болуп кетмек. Ата-эне балдарын багууга, тарбиялоого, ооруп калганда карап, алардын иштерине кам көрүүгө чыдабайт эле. Аллах Таала айтты:

﴿المال والبنون زينة الحياة الدنيا﴾

«Мал-мүлк, бала-чака ушул дүйнө турмушунун кооздугу». (Кахф: 46). Дагы айтты:

﴿والذين يقولون ربنا هب لنا من أزواجنا وذرياتنا قرة أعين واجعلنا للمتقين إماما﴾

«Алар: «Раббибиз, Өзүң бизге жубайларыбыздан жана урпактарыбыздан курсантчылык тартуу кылгын жана бизди такыбаадарларга жол башчы кылгын», дей турган кишилер». (Фуркан: 74).

Балдарды коргоп, алардын жашоосуна жардам берген бул тирүүлүк күчүнүн ордуна, шариат балдарды чоңойгондо ата-энесин сүйүүнү, алардын акысын билүүнү, урматтоону, аларга жакшылык кылууну, баш ийүүнү жана карыганда кызмат кылууну талап кылган:

﴿وقضى ربك ألا تعبدوا إلا إياه وبالوالدين إحسانا أما يبلغن عندك الكبر أحدهما أو كلاهما فلا تقل لهما أف ولا تنهرهما وقل لهما قولا كريما، واخفض لهما جناح الذل من الرحمة وقل رب ارحمهما كما ربياني صغيرا﴾

«Раббиң жалгыз Анын Өзүнө ибадат кылууңарды, ошондой эле ата - энеге жакшылык кылууңарды буйурду. Эгер алардын (ата-эненин) бирөөсү же болбосо экөө тең сенин кол астында карылык жашына жетишсе, аларга карап «ух» дебе (үшкүрбө) жана алардын (сөздөрүн) кайтарба! Аларга (ар дайым) жакшы сөз айт! Алар үчүн, мээримдүүлүк менен, кичипейилдик канатын пас кыл - кичи пейил бол жана: «Раббим, мени (алар) наристе чагымдан тарбиялап - өстүрүшкөндөй сен да аларга ырайым кыл (мээримине бөлө)» деп (акыларына дуба кыл)». (Исра: 23–24).

Пайгамбар ﷺ айтты:

" رضى الله في رضى الوالدین، وسخط الله في سخط الوالدین."

«Аллахтын ыраазычылыгы ата-эненин ыраазычылыгында, Аллахтын каары ата-эненин каарында».

Жакшылык кылуу ата-энеге гана чектелбестен, алар менен байланыштуу болгон бардык адамдарга – досторуна жана туугандарына да уланат. Пайгамбар ﷺ айтты:

" من البر أن تصل صديق أبیک "

«Атаңдын досу менен байланышта болуу – жакшылыктын бири».

Инсаний баалуулук — кошуналарга, досторго, жакындарга жана жалпы адамдарга жакшылык кылуу, алар менен кызматташуу жана алардын муктаждыктарын камсыз кылууга жардам берүүнү да камтыйт. Пайгамбар ﷺ айтты:

" الله في عون العبد ما كان العبد في عون أخيه "

«Пенде өз бир тууганына жардам берсе, Аллах да өз пендесине жардам берет».

Дагы айтты:

" تبسمك في وجه أخيك صدقة "

«Бир тууганыңа жылмайып карашың да садака».

Дагы айтты:

" لا يؤمن احدكم حتى يحب ل أخيه ما يجب لنفسه "

«Силердин бириңер өзү үчүн жакшы көргөн нерсесин бир тууганы үчүн да жакшы көрмөйүнчө (толук) момун болбойт».

Аллах Таала айтты:

{ادفع بالتي هي احسن فاذا الذي بينك وبينه عداوة كأنه ولي حميم}

«Сен (ар кандай жамандыкты) ажайып сөздөр менен кайтаргын! (Ошондо) капысынан сени менен ортоңордо душмандык болгон киши ишеничтүү достой болуп калат». (Фуссилат: 34).

3. Ахлактык баалуулук: Ахлак — бул адамда туруктуу мүнөзгө айланган сапаттар. Балдарды кичинекей кезинен тартып чынчылдыкка, аманаткөйлүккө, тууралыкка, убадага бекем турууга тарбиялоо керек. Ошондой эле тилди сөгүнүүдөн, жаман сөздөрдөн жана одоно сүйлөөдөн сактоого үйрөтүү зарыл. Балдар төмөн иштерден жана намыска шек келтирген нерселерден алыс болууга тарбияланышы керек.

Бала өзүн жана туйгуларын башкарууну үйрөнүшү керек, башкача айтканда, эмоция менен дароо ишке өтүп кетүүдөн мурда ойлонуусу зарыл. Эгер бирөө аны сөксө же кемсинтсе, дароо жооп кайтарып же өч

алууга шашылбашы керек, тескерисинче тынчтанып, өзүн кармап, ачуусун көзөмөлдөшү зарыл. Пайгамбар ﷺ айтты:
"ليس الشديد بالصرعة إنما الشديد الذي يملك نفسه عند الغضب".

«Күчтүү адам башкаларды жыгып жеңген эмес, чыныгы күчтүү – ачууланганда өзүн кармай алган адам».

Баланы чынчыл болууга жана калп айтпоого үйрөтүү керек. Пайгамбар ﷺ айтты:

" اربع من كن فيه كان منافقا خالصا، ومن كان فيه خصلة منهن كان فيه خصلة من النفاق حتى يدعها، اذا اؤتمن خان واذا حدث كذب واذا عاهد غدر واذا خاصم فجر "

«Кимде төрт сапат болсо, ал толук мунафык болот. Ал эми кимде алардын бири болсо, аны таштамайынча анда мунафыктык сапат болот. Алар: аманатка кыянат кылуу, сүйлөсө калп айтуу, убада берип, аны бузуу, талкууда чектен чыгуу».

Дагы айтты:

" اياكم والكذب فان الكذب يهدي الى الفجور وان الفجور يهدي الى النار وما يزال الرجل يكذب ويتحرى الكذب حتى يكتب عند الله كذابا".

«Калп айтуудан сак болгула! Чынында калп айтуу бузукулукка алып барат, ал эми бузукулук тозокко жеткирет. Адам калп айтып, аны уланта берсе, акыры Аллах алдында жалганчы болуп жазылат».

Дагы айтты:

" كبرت خيانة ان تحدث اخاك حديثا هو لك مصدق وانت له مكذب "

«Бир тууганыңа сүйлөп жатканда, ал сага ишенип турса, сен болсо ага калп айтсаң, чоң кыянат кылган болосуң».

Ошондуктан тарбиячы балдарын калп айтуудан сактанууга чакырып, ага тыюу салып, анын дүйнөдө жана акыретте алып келчү кесепеттерин түшүндүрүшү керек. Алар калп айтуунун тузагына түшүп, анын баткагына батпашы үчүн, анын зыянын жана коркунучтарын ачык көрсөтүү зарыл. Ошондой эле тарбиячы өзү бул жаатта үлгү болушу керек. Балдарын ыйлатпоо же бир нерсеге кызыктыруу же ачуусун басуу шылтоосу менен аларга калп айтпоосу керек. Анткени алар андан калп айтууну үйрөнүп, аны кайталап баштайт.

Абу Дауд жана Байхакий риваят кылган хадисте Абдуллах ибн Амир (разияллаху анху) айтат:

" دعنتني امي يوما ورسول الله صلى الله عليه وسلم في بيتنا فقالت: ها تعال اعطيك، فقال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما اردت ان تعطيني؟ قال: اردت ان اعطيه تمرة، فقال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم: اما انك لو لم تعطه شيئا كتبت عليك كذبة".

«Бир күнү апам мени чакырды, ошол учурда биздин үйдө Пайгамбар ﷺ бар эле. Ал: “Кел, сага бир нерсе берем”, — деди. Пайгамбар ﷺ андан: “Ага эмне бермекчи элең?” — деп сурады. Ал:

“Бир курма бермекчимин”, — деди. Ошондо Пайгамбар ﷺ айтты: “Эгер ага эч нерсе бербесең, сага калп айтуу (нун күнөөсү) жазылмак».

Уурулук көйгөйү

Эгер бала Аллах көрүп турат деген ишенимге жана Андан коркууга тарбияланбаса, аманаткөйлүккө, милдеттерди аткарууга жана башкалардын мүлкүн урматтоого көнбөсө, анда ал бара-бара алдоого, уурулукка, кыянатка жана адамдардын мал-мүлкүн адилетсиз жеп коюуга үйрөнүп кетет. Ошондуктан ата-энелер балдарын көзөмөлдөп, алардын колундагы буюмдар, нерселер жана акча кайдан келгенин сурап турушу керек. Эгер ал бирөөнүн нерсесин күч менен алган болсо же уурдаган болсо, аны ээсине кайтаруу зарыл. Ата-энелер балдары «муну көчөдөн таап алдым» же «досум белек кылды» деген сөзүнө эле ишенип калбастан, аны тактап, текшерип чыгышы керек. Ата-эне же алардын бири баланы уурулукка түртүп, аны колдошу мындан да жаман көрүнүш.

Ата-энелер бул маселеде балдарына үлгү болушу керек жана аларга салаф салихиндердин аманаткөйлүк жана алдоо менен уурулуктан алыс болуу тууралуу окуяларын айтып бериши керек. Умар ибн аль-Хаттаб (разияллаху анху) сүттү сууга аралаштырып алдап сатууга тыюу салган мыйзам чыгарган. Риваят кылынышынча, бир эне кызынан сүткө суу аралаштырууну талап кылат. Кызы: «Момундардын амири буга тыюу салган», — дейт. Энеси: «Момундардын амири сени көрүп турабы?» — дейт. Кызы: «Эгер момундардын амири бизди көрбөсө да, анын Раббиси бизди көрүп турат», — деп жооп берет.

Абдуллах ибн Динар айтат: «Мен Умар ибн аль-Хаттаб менен Меккеге бара жатканда, тоодон бир койчу жолукту. Умар аны сынап: “Эй койчу, ушул койлордон бирөөнү мага сат”, — деди. Ал: “Мен кулмун”, — деди. Умар: “Ээсине «аны карышкыр жеп кетти» деп айт», — деди. Койчу: “Анда Аллахчы?” — деди. Умар (разияллаху анху) ыйлап жиберди. Анан эртеси келип, ошол кулду кожоюнунан сатып алып, аны бошотуп: “Сени бул дүйнөдө ушул сөзүң үчүн азат кылдым, акыретте да азат болоруңа үмүт кылам”, — деди.

Ата-энелер балдарына уурулук үчүн колду кесүү деген катуу жаза бар экенин да үйрөтүшү керек. Эгер бул жаза дүйнөдө колдонулса, анда анын күнөөсү кечирилет. Эгер дүйнөдө бул жазаны колдонгон мусулман өкүмдар болбосо, анда ал акыретте азапка татыктуу болот.

Сөгүнүү жана тилдөө

Бул көрүнүш балдардын чөйрөсүндө кеңири жайылган эң жаман көрүнүштөрдүн бири. Ал Курандын көрсөтмөсүнөн жана исламий

тарбиядан алыс болгон чөйрөлөрдө көбүрөөк кездешет. Мунун негизги себеби жаман үлгү көрсөтүү. Бала ата-энесинен же досторунан уят сөздөрдү, сөгүнүүнү жана тилдөөнү угат. Көчөдө, жаман жана бузук достордун арасында калган бала каргоону, сөгүнүүнү жана жаман сөздөрдү үйрөнөт. Ошондуктан ата-энелер өздөрү сөгүнүүдөн жана жаман сөздөрдөн алыс болуп, жакшы сүйлөөнү адатка айланып, балдарына жакшы үлгү болушу керек. Ошондой эле жаман адамдар жана бузук достор менен кошо бузулуп кетпеши үчүн балдарын алардан алыс кармашы зарыл. Аларга жаман сөздөр одоно сүйлөөгө, инсандыкты талкалап, адамды кордоп, коом арасында жек көрүү менен жийиркеничти пайда кыларын түшүндүрүү керек. Ошондой эле аларга сөгүнүүгө тыюу салган шарыйй нусустарды үйрөтүү зарыл.

Пайгамбар ﷺ айтты:

«إِنَّ مِنْ أَكْثَرِ الْكِبَائِرِ أَنْ يُلْعَنَ الرَّجُلُ وَالِدَيْهِ».

قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَكَيْفَ يُلْعَنُ الرَّجُلُ وَالِدَيْهِ؟

«قَالَ: «يَسُبُّ الرَّجُلُ أَبَا الرَّجُلِ فَيَسُبُّ أَبَاهُ، وَيَسُبُّ أُمَّهُ فَيَسُبُّ أُمَّهُ».

«Эң чоң күнөөлөрдүн бири — адамдын ата-энесин сөгүүсү». Сахабалар: «Оо Аллахтын Элчиси, адам кантип ата-энесин сөгөт?» — дешкенде, ал ﷺ айтты: «Бирөөнүн атасын сөгөт, ал болсо анын атасын сөгөт; анын энесин сөгөт, ал болсо анын энесин сөгөт».

Дагы айтты:

«إِنَّ الْعَبْدَ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ مِنْ سَخَطِ اللَّهِ لَا يُلْقِي لَهَا بَالًا يَهْوِي بِهَا فِي جَهَنَّمَ».

«Пенде кээде Аллахтын каарына себеп боло турган сөздү ага көңүл бурбай сүйлөп коёт да, ошол сөзү менен тозокко түшөт».

Дагы ﷺ айтты:

«لَيْسَ الْمُؤْمِنُ بِالطَّعَّانِ، وَلَا اللَّعَّانِ، وَلَا الْفَاجِسِ، وَلَا الْبِذِيِّ».

«Башкаларды жемелеген, каргаган, уятсыз жана одоно сүйлөгөн адам момун боло албайт».

Ата-энелер балдарына ахлактуулук жакшы же жаман болгондугу үчүн эмес, Аллах буюрганы үчүн аткарылуучу шарыйй өкүмдөр экенин үйрөтүшү керек. Ошондо ахлак адамдын ичинде туруктуу ыймандык негизде калыптанат жана Батыштагыдай пайдага, кызыкчылыкка негизделген мүнөзгө айланып кетпейт.

Батыштагылар өз ара жана өз коомдорунда ахлактуу мамиле кылышат, бирок башка элдерге чыкканда аларга башкача мамиле кылышат. Ошондой эле алардын карманган ахлагы көбүнчө сырткы көрүнүштө гана болот. Көзөмөл болбой калганда алар андан баш тартышат. Шаарда электр энергиясы өчүп калган учурда канчалаган талап-тоноо жана каракчылык окуялары катталган.

Ал эми, Ислам жакшы ахлакка ээ болууга катуу көңүл бурган. Пайгамбар ﷺ айтты:

«إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ».

«Мен жакшы адеп-ахлактарды толуктоо үчүн гана жиберилдим».

Дагы ﷺ айтты:

«أَنْتُمْ مَا يُوضَعُ فِي الْمِيزَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَقْوَى اللَّهِ وَحُسْنُ الْخُلُقِ».

«Кыямат күнү таразага коюлган нерселердин эң оору Аллахтан коркуу жана жакшы ахлак (болот)».

Дагы ﷺ айтты:

«أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا».

«Момундардын ичинен ыйманы эң толук болгону — ахлагы эң жакшы болгону».

4. Материалдык баалуулук: материалдык кыйматтарга ден соолук, дене тарбиясы, билим берүү, экономика жана балдарды келечектеги эмгекке даярдоо кирет. Бул академиялык кесиптер болобу же кесиптик иштер болобу тарбиячылар булардын баарына көңүл бурууга милдеттүү.

Дене тарбиясы

Ислам денеге жетиштүү көңүл бурууга буюрган. Ошондуктан үй-бүлөгө жана балага нафаканы важиб кылган. Аллах Таала айтты:

﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَغْرُوفِ﴾

“Аларды (энелерди) жакшылык менен кийиндирип-ичиндирүү атанын милдети”. (Бакара: 233).

Ошондой эле Ислам тамак-ашта, суусундукта жана кийимде ден соолук эрежелерине көңүл бурган. Жугуштуу оорулардан сактанууга жана ооруну дарылоого чакырган. Пайгамбар ﷺ айтты:

﴿فَرٌّ مِنَ الْمَجْدُومِ فِرَارَكَ مِنَ الْأَسَدِ﴾.

«Пес оорулуу адамдан арстандан качкандай кач».

Дагы ﷺ айтты:

﴿لَا يُورَدُ مُفْرَضٌ عَلَى مُصِحٍّ﴾.

«Оорулуу малды соо малга кошпогула».

Дагы айтты:

﴿لِكُلِّ دَاءٍ دَوَاءٌ، فَإِذَا أَصَابَ الدَّوَاءُ الدَّاءَ بَرَأَ بِإِذْنِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ﴾.

«Ар бир оорунун дабасы бар. Дары ооруга туура келсе, Аллахтын уруксаты менен айыгат».

Дагы ﷺ айтты:

﴿تَدَاوُوا عِبَادَ اللَّهِ، فَإِنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ لِكُلِّ دَاءٍ دَوَاءً، عَذَابَ الْهَرَمِ وَالسَّامِ﴾.

«Оо Аллахтын кулдары, дарылангыла. Чындыгында Аллах карылык жана өлүмдөн башка ар бир ооруга дары түшүргөн».

Ошондой эле балдарды спортко жана ат үстүндөгү оюндарга үйрөтүү керек. Аллах Таала айтты:

﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾

“(Эй момундар), алар үчүн мүмкүнчүлүгүңөрдүн барынча күч топтоп) жана токулуу аттарды даярдап койгула”. (Анфаль: 60).

Пайгамбар ﷺ айтты:

«أَلَا إِنَّ الْقُوَّةَ الرَّمِّيَّ، أَلَا إِنَّ الْقُوَّةَ الرَّمِّيَّ، أَلَا إِنَّ الْقُوَّةَ الرَّمِّيَّ».

«Билип койгула, күч жаа атууда! Билип койгула, күч жаа атууда! Билип койгула, күч жаа атууда!».

Дагы айтты:

«عَلِّمُوا أَوْلَادَكُمْ الرِّمَايَةَ وَالسِّبَاخَةَ وَرُكُوبَ الْخَيْلِ».

«Балдарыңарга жаа атууну, сүзүүнү жана ат минүүнү үйрөткүлө».

Тарбиячылар ошондой эле балдардын ден соолугуна терс таасир тийгизген бардык көрүнүштөрдөн алыс кылууга мисалы, аракка жана баңгизаттарга көңүл бурушу керек.

Билим берүү

Ата-энелер балдарынын мектеп программаларын көзөмөлдөп турушу, алар менен бирге катышуусу, өз пикирлерин билдирүүсү жана окуучуларга берилип жаткан пикирлерди карап чыгуусу керек. Ошондой эле анда Исламга каршы келген нерселерди ондоп-түшүндүрүүгө тийиш. Билим берүү программаларында Исламга каршы келген көптөгөн пикирлер бар. Алардын катарына демократияга чакыруу, “башкаларды кабыл алуу”, “адам укуктары”, конституцияны жана мыйзамды урматтоо, эл аралык мыйзамдуулукту урматтоо, мекенчилдикке жана улутчулдукка берилүү, Исламга болгон берилүүнү болсо таштоо сыяктуу пикирлер кирет.

Мунун баары көзөмөлдү жана балдарга туура түшүндүрүүнү талап кылат, антпесе балдарыбыз акырында тозокко алып бара турган светтик инсандарга айланып кетиши мүмкүн. Биз балдарыбызды тозоктун отуну болушу үчүн эмес, бейишке кириши үчүн тарбиялайбыз.

Лукмандын уулуна айткан насааттары

Аллах Таала айтты:

﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴿١﴾ وَصَدِّقْنَا الْإِنْسَانَ بِوَدِّهِ حَمَلْتُهُ أُمُّهُ وَهَذَا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ ﴿٢﴾ وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّتُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٣﴾ يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴿٤﴾ يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْنِبْ عَلَى مَا أَصَابَكَ مِنْ ذَلِكَ مِنْ عَرْمِ الْأُمُورِ ﴿٥﴾ وَلَا

تَصْعَرُ خَذَكُ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشُ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ ﴿١٧﴾ وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ ﴿١٨﴾

«Эстегин, Лукман уулуна насаат кылып, айткан эле: «Эй уулум, Аллага шерик келтирбегин! Себеби шерик келтирүү чоң зулумдук». Биз инсанга ата - энесин (тактап айтканда аларга жакшылык кылууну) буйрук кылдык. Энеси ага алсыздык үстүнө алсыздык менен кош бойлуу болду (курсактагы бала чоңойгон сайын эненин алы куруп, алсызданып бара берет), аны (көкүрөктөн - эмчектен) ажыратуу (мөөнөтү) эки жылда (келет). (Биз инсанга буюрдук): «Сен Мага жана ата - энең шүгүр кылгын! Жалгыз Өзүмө кайтасың! Эгер алар (ата - энең) сени өзүң билбеген нерселерди Мага шерик кылууга зордошсо анда аларга баш ийбе! Аларга (мейли мусулман болушса да, каапыр болушса да), дүйнөдө жакшы мамиледе болгун жана өзүң Мага тообо - зар кылган кишилердин жолуна ээрчигин! Кийин (Кыямат Күнүндө) Өзүмө кайтасыңар, анан, мен силерге кылып өткөн ишинеңдин кабарын беремин». (Лукман мындай деди): «Эй уулум, шек - күмөн жок, эгер хардал (өсүмдүгүнүн) уругундай (бир аз жакшы же жаман иштер кылына турган) болсо, анда, ал (иш) бирээр чоң таш ичинде же, асмандарда же болбосо Жер астында болсо, ошону да Алла (таап) келтирет. Анткени, Алла сергек жана кабардар. Эй уулум, намазды толук аткар, жакшылыкка буюр жана жамандыктан кайтар ошондой эле, өзүң келген (балээлерге) сабыр кыл! Албетте, мына ушул иштердин максатка көбүрөөк дал келүүчүсү. Адамдардан (менменсинүү менен) жүзүңдү үйрүбөгүн жана Жерде текебердик менен жүрбөгүн. Себеби Алла бардык текебер, мактанчаак кишилерди сүйбөйт. Жүргөнүңдө орточо жүргүн жана үнүңдү пас кылгын. Себеби үндөрдүн эң жаманы эшектердин үнү». (Лукман: 13–19).

Бул аяттарда Лукман уулуна бир нече насаат айтат. Насаат деген напсиге таасир бере турган сөз. Сөз напсиге таасирдүү болушу үчүн пикирди организм муктаждыгына же инстинктерге байланыштыруу зарыл.

Лукмандын уулуна айткан биринчи насааты аны Аллахка ширк келтирүүдөн кайтаруусу жана ширкти зулум деп эсептөөсү болду. Зулум жашоо үчүн коркунуч, анткени ал адамды тозокко алып барат. Эгер адам ширк акыреттеги түбөлүк жашоосуна коркунуч экенин түшүнсө, анда аны таштап, Раббисине ыйман келтирет. Мында рухий жана материалдык баалуулук ишке ашууда.

Ошондой эле ал уулуна ата-энесине жакшылык кылууну жана аларга шүгүр кылууну насаат кылды. Айрыкча энесинин тарткан кыйынчылыктарын эске салды: ал аны алсыздыктын үстүнө алсыздык менен көтөрдү, оорчулуктун үстүнө оорчулук тартты. Бул аркылуу уулунда ата-энесине болгон балалык мээримди ойготту. Мындай сезим ага ата-энесине жакшылык кылууга жана аларга шүгүр кылууга жардам берет. Мында инсаний баалуулук ишке ашууда.

Ошондой эле ал уулуна Аллахка жана ата-энесине шүгүр кылууну насаат кылды. Шүгүр келтирүү баш ийүүнү талап кылат. Муну Аллах аны жараткандыгы жана ата-энесине тукум улоо инстинктин берип, анын төрөлүшүнө жана тарбияланышына себеп кылгандыгы менен байланыштырды.

Бир гана учурда ата-энеге баш ийүүгө болбой турганын өзгөчө белгиледи: эгер алар баласын Аллахка ширк келтирүүгө мажбурлашса, башкача айтканда, аны ширкке түртүү үчүн бардык күчүн жумшашса. Мындай учурда сыйынуу инстинктин, тукум улоодон жогору коюу керек, рухий кыйматты инсаний кыйматтан жогору коюп, Аллахка баш ийүүнү ата-энеге баш ийүүдөн артык көрүү зарыл. Анткени Жаратуучуга каршы келген иште макулукка баш ийүү жок. Бирок бул баланын ата-энеси менен дүйнөдө жакшы мамиле кылуусуна тоскоол болбошу керек. Мында дагы инсаний баалуулук ишке ашууда.

Ошондой эле ал уулуна Аллахтын жолун ээрчип, жүрүм-турумунда Аллахтын динине кайрылган момундар менен байланышта болууну насаат кылды. Исламий акыйда негизиндеги жана андан келип чыккан, жашоону жөнгө салып, анын көйгөйлөрүн чечүүчү шариятка негизделген байланыш эң туура байланыш. Мындан башка бардык байланыштар (робыталар) батыл байланыштар.

Лукман уулунун акыйдасына да көңүл бурду. Ал уулуна Аллахтан эч нерсе жашыруун калбасына ишенүүнү үйрөттү. Ал нерсе хардалдын (горчица) уругундай кичинекей болуп, таштын ичинде, жерде же асманда болсо да, Аллах аны билет. Ошондой эле Аллахтын кудурети кең экенине, ошол кичинекей урукту турган жеринен алып келүүгө кудуреттүү экенине ишендирди. Анткени Ал Латиф жана Хабир.

Ошондой эле уулуна намазды тургузууну буюрду. Анткени намаз — диндин тиреги жана кыямат күнү кул эң биринчи сурала турган амал. Эгер намазы туура болсо, калган амалдары да туура болот, эгер намазы бузук болсо, калган амалдары да бузулат. Мында рухий баалуулук ишке ашууда.

Ошондой эле жакшылыкка буюруп, жамандыктан кайтарууну жана бул фарзды аткаруудан келип чыккан кыйынчылыктарга сабыр кылууну

буюрду. Сабыр - напсини жек көргөн нерсесине мажбурлап кармоо. Бул жерде шарый өкүмдөрдү аткаруу, айрыкча намаз, жакшылыкка буюруу жана жамандыктан кайтаруу мусулманга зыян жана кысым алып келиши мүмкүн экенине ишарат бар. Ошондуктан мусулман өзүн буга даярдап, туш болгон кыйынчылыктарга сабыр кылышы керек, ошондо ал чечкиндүү жана күчтүү эркекке ээ адамдардан болот. Мында ахлакый баалуулук менен бирге рухий баалуулук да ишке ашууда.

Ошондой эле сабыр — мусулмандын шарият өкүмдөрүн колдонушунун натыйжасында калыптанган ахлакый сапат экенин баса белгилейт. Демек, кандайдыр бир ахлакты калыптандыруу жөн гана теориялык түшүндүрүү жана баяндоо менен эмес, практикалык тарбия жана амалий жүрүм-турум аркылуу ишке ашат. Лукман уулуна дагы бир катар ахлакый сапаттарды насаат кылды:

(وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ) башкача айтканда, адамдарга текеберленип, аларды кемсинтип жүзүңдү бурба.

Дагы:

(وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ) - үнүңдү зарыл болгон чектен ашык көтөрбө.

Бул өкүмдү кабыл алдыруу үчүн ал кереги жок бийик үндү адамдар укканды жек көргөн жагымсыз үндөргө, тагыраагы эшектин үнүнө окшотту. Мында ахлакый кыймат ишке ашууда.

Лукмандын уулуна айткан бул насааттары ар түрдүү болду: алар ибадаттарга, акыйдага, мамилелерге жана ахлакка тиешелүү өкүмдөрдү камтыйт. Ошондуктан алар мурда айтылган төрт баалуулукту — рухий, ахлакый, инсаний жана материалдык баалуулуктарды — ишке ашырат.

Эгер балдар ушул кыйматтардын баарын ишке ашырууга тарбияланса, анда алар тең салмактуу, туура жана саламат инсан болуп өсүшөт.

Баалуулуктардын булактары

Балдар баалуулуктарды бир нече булактан алышат. Бул жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша төмөнкүдөй болот:

1. (1–7) жаш: бул куракта баалуулуктардын негизги булагы — үй-бүлө. Муну Пайгамбар ﷺ төмөнкү хадисинде баяндаган:

«يُولَدُ الْمَرْءُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجْسِنَانِهِ».

«Ар бир төрөлгөн бала фитратта төрөлөт, анан ата-энеси аны яхудий кылат же насраний кылат же мажусий кылат».

Демек, алгачкы жети жылда үй-бүлөнүн таасири өтө чоң. Эгер ата-эне жакшы тарбия берсе, сонун натыйжа алышат. Ал эми жаман тарбия берсе, жаман натыйжа алышып, коомго жараксыз балдарды чыгарышат.

Бул куракта балдарды позитивдүү тарбиялоого көңүл буруу жана негативдүү тарбиялоодон алыс болуу зарыл. Көп учурда ата баласына:

«Сен жалкоосуң», «Сен тартипсизсиң», «Сен түшүнбөйсүң», «Сен акылсызсың», «Сен эч нерсеге жарабайсың», «Сен ийгиликсизсиң жана жашоондо эч качан ийгиликке жетпейсиң» — деп айтат. Ал эми: «Сен акылдуусуң», «Сен аракетчилсиң», «Сен ийгиликтүүсүң» — сыяктуу позитивдүү сөздөрдү сейрек айтат.

Доктор Ричард Хелмц өзүнүн «Өзүң менен сүйлөшкөндө эмне дейсиң?» аттуу китебинде мындай дейт: «Эгер адам салыштырмалуу позитивдүү үй-бүлөдө өскөн болсо, жашоосунун алгачкы 18 жылында ага 148000 жолудан ашык “жок”, “муну кылба” деген сөз айтылат. Ошол эле мезгилде позитивдүү билдирүүлөрдүн саны 400дөн ашпайт».

2. (7–14) жаш: бул куракта кыйматтардын булагы мектеп жана достор болот. Бул куракта кыйматтарды алуу үй-бүлө менен гана чектелбейт. Тескерисинче, сакофий жана билим берүү жагынан достордун жана мектеп мугалимдеринин таасири кээде үй-бүлөнүн таасиринен да күчтүү болот. Ошондуктан ата-энелер балдарынын пикир жана сакофат алуу абалын дайыма көзөмөлдөп турушу керек. Бул ата-энелердин өздөрү да билимдүү болуп, балдарын өз пикирине ынандыра ала турган деңгээлге жетүүсүн талап кылат. Ошол эле учурда, эгер ата-эне айрым баалуулуктарды түздөн-түз өздөрү бере албай калса, анда аларды бекемдөө үчүн достордун жана мугалимдердин жардамына кайрылуулары туура болот.

Бул көрүнүш ата-энелер үчүн тынчсыздануу же өз таасирине шек келтирүүчү нерсе болбошу керек. Балдардын кээде ата-энесине караганда башкаларды көбүрөөк угушу жана аларга баш ийиши бул этаптагы табигый көрүнүш. Бирок балдар бул мезгилде достор жана мугалимдерден көбүрөөк таасир алса да, ата-энелер рухий, ахлакый, инсаний жана материалдык баалуулуктарды балдарынын напсисине сиңирүү милдетин улантуусу керек. Алар балдарын тарбиялоону таштап, бул жоопкерчиликти башкаларга жүктөбөшү зарыл.

Бул этапта ата-энелер балдарын тартипке үйрөтүп, шарый өкүмдөрдү — намаз, орозо сыяктуу ибадаттарды аткарууга көндүрүп, акыйда маселелерин үйрөтүшү керек. Эгер бул жаатта кемчилик кетиришсе, анда Аллах алдында күнөөкөр болушат.

Пайгамбар ﷺ айтты:

«كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ فِي بَيْتِ زَوْجِهَا وَهِيَ مَسْئُولَةٌ عَنْ رَعِيَّتِهَا...».

«Ар бириңер башчысыңар жана ар бириңер өз карамагындагы адамдар үчүн жоопкерсиңер. Аял күйөөсүнүн үйүндө башчы жана өз карамагындагылар үчүн жоопкер...».

Али رضي الله عنه айткан: «Балаң менен жети жыл ойно, жети жыл тарбияла, жети жыл дос бол, андан кийин аны өз эркине кой».

Демек, алгачкы жети жыл - оюн аркылуу кыйматтарды сиңирүү курагы. Ал эми кийинки жети жыл - билим берүү, тарбиялоо жана адистер менен мугалимдердин жардамы аркылуу кыйматтарды, түшүнүктөрдү жана ишенимдерди калыптандыруу убагы.

3. (14–21) жаш: бул мезгилде кыйматтардын булагы коом болуп калат. Анын ичине маалымат каражаттары, мектеп, университет, достор, башкаруучу бийлик жана колдонулуп жаткан мыйзамдар менен режимдер кирет.

Жаштардын көпчүлүгү жумасына 39 саат телевизор көрөрү аныкталган. Эгер жаш жигит же кыз өзүнө жаккан ырчыны же актёрду белгилүү бир жүрүм-турум менен көрсө, ал жүрүм-турум арам болсо да, аны туурай баштайт. Мисалы, бир ырчы аял киндиги менен курсагынын бир бөлүгү ачык көрүнгөн кийим кийип чыкканда эмне болду? Ошол эле жумада 50 миңден ашык кыз ошол эле кийимди кийип жүрдү. Ошондой эле көп жолу балдар кылмышты телевизордон же кино экрандарынан көрүп, анан ошону кайталап кылмыш жасаганы белгилүү.

Биз чоң карама-каршылыкта жашап жатабыз: мусулман үй-бүлө балдарынын напсисине исламий баалуулуктарды жана исламий пикирлерди сиңирүүгө аракет кылат. Бирок бала коомго чыкканда эле ага карама-каршы баалуулуктарды т.а. динди турмуштан ажыраткан светтик баалуулуктарды көрөт. Мындай учурда ата-энелердин милдети эмне болот? Бул тууралуу, иншаАллах, өспүрүмдөрдү тарбиялоо маселеси жөнүндө өзүнчө изилдөөдө сөз кылабыз.

Баалуулуктардын даражасы

Адамдар кайсы баалуулук биринчи орунда турушу керектигин аныктоодо ар түрдүү пикирде. Эгер бир баалуулук экинчисине карама-каршы келип, убакыт бир гана баалуулукту ишке ашырууга жетсе, анда кайсынысын биринчи ишке ашыруу керек деген суроо туулат. Бул маселени адамдын акылына гана калтыруу туура эмес. Анткени адамдын акылы айлана-чөйрөнүн жана шарттардын таасирине кабылат. Ошондой эле адам алсыздык, кемчилик жана муктаждык сыяктуу касиеттерге ээ болгондуктан, анын чечимдери да ошол сапаттардын таасиринде болот. Мындан тышкары, адам нерселерди жана аракеттерди жакшы-жаман, оң-терс, кааланган-кааланбаган деп баалаганда, өзүнүн каалоосуна же жек көрүүсүнө таянып өкүм чыгарат. Ошондой эле бир нерседен пайда алышы же албай калышы анын өкүмүнө таасир этет. Натыйжада анын чечимдери карама-каршылыкка дуушар болот. Мисалы, эгер адам бир нерсени сүйсө жана ал ага

кымбат болсо, аны жакшы, кааланган жана оң нерсе деп эсептейт. Ал эми жек көрсө, аны эң жаман сапаттар менен сыпаттайт. Ошентип адамдар өз өкүмдөрүндө баш аламандыкка жана туруксуздукка түшүшөт. Бул алардын балдарына берген буйруктарына да таасир этет. Натыйжада бала атасынын туруксуздугунан таасир алат.

Аллах адамдарга түшүргөн Исламга кайрылуу баалуулуктар арасында артыкчылыктарды аныктоонун эң коопсуз жолу болуп саналат. Анткени Ал напсини эң жакшы билген, адамдар эмнеге муктаж экенин эң жакшы билүүчү Зат. Аллаха Таала айтты:

﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾

«(Акыры) Жараткан Зат (Өзү жоктон бар кылган нерселерди) билбейби?! Ал Мээримдүү жана (ар нерседен) кабардар Зат». (Мүлк: 14)

Аллахтын өкүмдөрүндө карама-каршылык, айырмачылык, кайчы пикир жана чөйрөдөн таасирленүү болбойт. Ислам баалуулуктар үчүн туруктуу жана өзгөрбөс тепкич коюп берген эмес. Кээде инсаний баалуулукту рухий баалуулуктун эсебинен ишке ашыруу талап кылынат. Мисалы, эне намаз окуп жаткан учурда баласы оттун жанында турса, эгер намазын бүтүргөнчө күтүп туруп анан баласын кооптуу жерден алыстатса, бала өлүп калышы же зыянга учурашы мүмкүн. Ошондуктан ал дароо намазын токтотуп, баласын кооптуу жерден алып кетиши керек.

Кээде материалдык баалуулук рухий баалуулуктан жогору коюлат. Риваят кылынышынча, Умар ибн аль-Хаттаб (رضي الله عنه) мечитте намаз убактысынан башка убакта, адамдар жумуштарына кетип жаткан маалда ибадат кылып отурган бир топ адамдардын жанынан өтүп калат. Алардан: «Силер кимсиңер?» — деп сурайт. Алар: «Биз тобокел кылуучуларбыз», — дешет. Ошондо Умар аларды таяк менен уруп: «Жок, силер жүгүн башкага жүктөгөндөрсүңөр! Асмандан алтын-күмүш жаабасын билесиңер го», — дейт.

Бирок көпчүлүк учурда рухий баалуулук материалдык баалуулуктан жогору турат. Аллаха Таала айтты:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

“Эй момундар, качан Жума күнүндөгү намазга чакырылса (азан айтылса), дароо Алланы зикир кылууга-эскерүүгө баргыла жана соода-сатыкты токтопкула! Эгер биле турган болсоңор мына ушул (тактап айтканда, Алланы зикир кылууга - Жума намазын окууга шашылуу) өзүңөр үчүн жакшыраактыр”. (Жума: 9).

Ал тургай рухий баалуулук инсаний жана материалдык баалуулуктардан да жогору коюлат. Аллах Таала айтты:

﴿قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تُرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾

“(Эй Мухаммад) айткын: «Эгер ата-энеңер, балдарыңар, ага-иниңер, жубайларыңар, тууган-уругуңар жана кесип кылып тапкан байлыгыңар, өтпөй токтоп калуусунан корко турган сооданар ошондой эле жакшы көрө турган үй-жайларыңар силерге Алладан, Анын пайгамбарынан жана Анын жолунда жихад кылуудан кымбатыраак болсо, анда тээ Алла Өз амирин (башкача айтканда азабын) келтиргенче күтүп тура бергиле. Алла моюн сунбаган коомду Туура Жолго салбайт”. (Тообо: 24).

Диалог жана кеңешүүнүн маанилүүлүгү

Бул ата-эне өз ара макулдашып алышы керек болгон жүрүм-турум эрежелеринин айрымдары. Алардын бири-биринин көз карашын ачык талкуулоосу бир пикирге келишине чоң жардам берет. Эгер ар бири экинчисинин пикирин билип, ортодогу айырмачылыктарды аныктаса, анда көз караштарды жакындатуучу чечим табууга аракет кыла алышат. Маселени талкуулоо жана аны ишенимдүү булактардагы туура маалыматтар менен бекемдөө көп учурда макулдашууга жардам берет. Ошондой эле ата-эне баланын кызыкчылыктарына кайдыгер болбогон бардык адамдар менен, мисалы чоң ата, чоң эне, бир туугандар же тарбиячы менен дайыма сүйлөшүп турушу керек.

Балдарды жүрүм-турум эрежелерин түзүүгө катыштыруунун маанилүүлүгү

Ата-энелер мүмкүн болушунча балдарды эрежелерди түзүүгө же аларды өзгөртүүгө катышууга шыктандырышы керек. Бул баланын ата-энесине баш ийүүсүнө жана алардын буйруктарына каршы чыкпоосуна жардам берет. Мисалы, ата-эне оюнчуктар менен куурчактарды балдардын бөлмөсүндө гана ойноо керек деген эреже коюшу мүмкүн жана аларды конок бөлмөсүнө же башка жерге алып чыкпоону талап кылат. Же ата-эне бала менен велосипедди көчөгө чыгарбай, үйдүн короосунда гана тебүү тууралуу келишим түзүшү мүмкүн. Бала ата-энесинин көрсөтмөлөрүн жакшы билиши керек жана андан суралганда аларды кайра айтып бере алышы зарыл.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

УУЛУҢ САГА ЖАКШЫЛЫК КЫЛЫШЫ ҮЧҮН СЕН ДА АГА ЖАКШЫЛЫК КЫЛ

2.1 Балдардын муктаждыктарын камсыздоо

Расуллалах ﷺ мындай деген:

«رَحِمَ اللَّهُ وَالِدَا أَعَانَ وَلَدُهُ عَلَى بَرِّهِ»

«Баланы ата-энесине жакшылык кылууга көмөктөшкөн ата-энеге Аллах ырайым кылсын».

Бир киши Умар ибн аль-Хаттабга (разияллаху анху) келип, уулу ага баш ийбей жатканын айтып даттанат. Умар атаны да, уулун да жанына чакырып, уулдан сурайт:

— Эмне үчүн атаңа баш ийбейсиң?

Уулу мындай дейт:

— Оо, момундардын амири! Баланын атасында акысы жокпу?

Умар:

— Ооба, бар, - дейт.

Уулу:

— Алар кайсылар, оо момундардын амири? - деп сурайт.

Умар:

— Апасын жакшы тандашы, ага жакшы ысым коюшу жана Китепти (Куранды) үйрөтүшү, - деп жооп берет.

Ошондо уулу мындай дейт:

— Оо, момундардын амири! Атам мунун эч бирин кылган эмес. Апам болсо мажусийдин (отко сыйынуучу) күнү болгон кара түстүү аял эле. Мага Жуъал (б.а. коңуз) деген ат койгон жана Китептен бир да тамга үйрөткөн эмес.

Ошондо Умар ал кишиге бурулуп:

— Сен мага уулундун сага жакшылык кылбаганына даттанып келипсиң. Бирок ал сага жамандык кылуудан мурда эле ага жамандык кылыпсың. Ал сага жаман мамиле кылуудан мурда эле жаман мамиле жасапсың, - деди.

Бир жолу Муавия ибн Абу Суфян уулу Язидге ачууланып калат. Ошондо ал аль-Ахнаф ибн Кайсты чакырып, балдар тууралуу пикирин сурайт. Ал мындай деп жооп берет:

— Алар биздин жүрөгүбүздүн мөмөлөрү жана белибиздин тиреги. Биз алар үчүн төшөлгөн жер жана көлөкө түшүргөн асман сыяктуубуз. Эгер бир нерсе сурашса, бергин. Эгер ачууланышса, ыраазы кылгын. Анткени алар сага өз сүйүүсүн тартуулап, колуна келген урматын

көрсөтүшөт. Аларга оордугун түшпөсүн, болбосо жашоондон тажап, өлүмүндү саап калышат.

Ата-энелер менен балдардын ортосунда ынтымак болушу жана жашоо тынчтыкта өтүшү үчүн ата-энелер балдардын жетилүү баскычтарын билиши, ошондой эле алардын материалдык, эмоционалдык, фикрий жана социалдык муктаждыктарын камсыз кылышы керек.

Материалдык муктаждыктарын камсыздоо

Баланын жашоосунун алгачкы жылдарында өсүшү өтө тез болот. Өсүү адатта жогорудан төмөнгө жана дененин борборунан учтарына карай жүрөт. Ошондуктан баланын тамак-ашына, суусуна, уйкусуна жана тазалыгына көңүл буруу керек.

Кыймыл-аракет жагынан алганда, бала алгач көздөрү менен алдындагы нерселерди ээрчүү, башын жана колдорун кыймылдатуу сыяктуу алгачкы кыймылдарды жасайт. Андан кийин колдору менен нерселерди кармай баштайт. Кийин денесинин төмөнкү бөлүгүн жана буттарын башкарып, сойлоп жүрүүгө, отурууга, басууга өтөт. Андан соң секирип ойнойт, кийин чуркап ойнойт. Кыймыл-аракеттин өсүшү, адатта, дене салмагынын азайышы, тулку бой менен буттардын узарышы жана булчуңдардын, терилердин жана нервдердин өсүшү менен коштолот. Ошондуктан баланын коопсуз жайларда жана тарбиячынын көзөмөлү астында ойношуна, кыймылдашына мүмкүнчүлүк берүү, ошондой эле пластилинди, борду жана ар кандай оюнчуктарды колдонушуна шарт түзүү керек.

Сезүү органдарынын өсүшү жагынан алганда, баланын сезүү органдары төрөлгөндө эң толук калыптанган органдардын бири болуп эсептелет. Алардын өсүшү да тез жүрөт. Бул алардын үч жаштын аягына келгенде сырткы таасирлерге жакшы жооп беришине мүмкүндүк берет. Андан кийин бала жыныстык жетилүүгө жакындаган сайын өсүү акырындап жайлайт. Бала төрөлгөндөн бир нече саат өткөн соң күнүмдүк таасирлерге жооп бере баштайт. Бирок үчүнчү же төртүнчү айга чейин түстөрдү айырмалай албайт. Бешинчи айда болсо сезүү менен кыймыл-аракеттин шайкештиги пайда болот.

Төрөлгөндө угуу сезими көрүү сезимине караганда азыраак жетилген болот. Бала төртүнчү айга чейин үндөрдү айырмалай албайт. Угуу сезими толук күчүнө алты жаштан кийин гана жетет. Ал эми бала алгачкы мезгилде тери жана жыт сезүү органдарына көбүрөөк таянат, анткени бул экөө төрөлгөндөн тартып жакшы өнүккөн болот. Ошондуктан бул этапта балага тамак-аш, суусундук, уйкуга көмөк көрсөтүү сыяктуу негизги камкордук керек. Ошондой эле ичтин

оорушу, ыйлоо жана кыйкыруу сыяктуу айрым ооруу көрүнүштөрдү дарылоо жана тазалыкты сактоо зарыл.

Дене түзүлүштүн, кыймыл-аракеттин жана сезүү органдарынын өсүшү

Бул этаптын алгачкы эки жылында (алты жана жети жашта) өсүү тез жүрөт. Андан кийин өспүрүм куракка чейин салыштырмалуу жайлайт. Ошондуктан сегиз жаштагы жана андан улуу бала активдүү жана жигердүү болот, анткени жай өсүү анын энергиясынын көп бөлүгүн сарптабайт.

Өсүүнүн деңгээли ар кандай органдарга жана системаларга жараша айырмаланат. Мисалы, бойдун, тулку бойдун жана буттардын узундугу он жаштан он эки жашка чейин өсөт, андан кийин өсүү деңгээли күтүлбөгөн жерден төмөндөйт. Өсүү ар бир балада ар кыл болот жана бир жыныс башкасынан айырмаланат. Эркек жана кыз балдардын дене түзүлүшүнүн өсүшүндөгү айырмачылык ачык көрүнөт. Жалпысынан кыздар өз курагындагы эркек балдарга караганда көбүрөөк жетилген болушат. Мисалы, сегиз жаштагы кыздын сөөк түзүлүшү жана сөөктүн катуулануу процесси ушул курактагы эркек балага караганда көбүрөөк калыптанган болот.

Булчундардын өсүшү жети жаштан он эки жашка чейин жакшырат. Бул балага ар түрдүү булчуңдарды башкарууну талап кылган кол өнөрчүлүк чөйрөлөрүндө ийгиликке жетүүгө жардам берет. Баланын майда булчуңдарды башкара алуу жөндөмү тогуз жашында өзгөчө байкалат. Тактап айтканда, көздүн, тилдин жана манжалардын булчуңдарын башкаруусу жакшырып, анын көркөм өнөр, тил жана эс алуу багытындагы ишмердүүлүгүнүн чөйрөсү кеңейет.

Ал эми мээнин, нерв системасынын, бездердин жана сезүү органдарынын өсүшү балалыктын экинчи баскычынын башына чейин өтө тез жүрөт, андан соң бул өсүү жайлай баштайт.

Сезүү органдарынын өсүшү жагынан алганда, көрүү аркылуу айырмалоо жөндөмү алсыз болушу мүмкүн жана көрүү сезими зыянга учурашы ыктымал. Ошондуктан бала өтө майда тамгаларды тиктеп окуудан алыс болушу керек, анткени бул анын ден соолугуна, нерв системасына жана психикасына терс таасир калтырышы мүмкүн. Ал эми угуу сезими жагынан бала айрым үн обондорун айырмалай алат. Кыймыл-аракеттин, сезүү органдарынын жана дене түзүлүшүнүн өсүшү тарбиячылардан материалдык тарбияга, айрыкча дене тарбиясына жана саламаттыкты сактоого өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Саламаттыкты сактоого тарбиялоо

Алгачкы мезгилде баланын ден соолугуна көз салуу керек. Айрыкча дем алуусундагы кыйынчылыктарга, ич өткөккө, ашыкча уктоого, көз ооруларына, дене табынын көтөрүлүшүнө, үндөргө канчалык жооп беришине, сарыкка, күчтүү нервдик козголууга, бүдүрлөргө жана тери ооруларына, кусууга жана салмак кошуусуна көңүл буруу зарыл.

Эгер баланын 4–5 жаш курагында өнүгүүсү кечигип жатканын көрсөткөн төмөнкү белгилердин бири байкалса, дарыгерге кайрылышы керек:

- Катуу коркуу сезими менен коштолгон жүрүм-турумду көрсөтсө;

- Агрессивдүү жүрүм-турумду көрсөтсө;

- Ата-энесинен адаттан тышкары ызы-чуу жана кыйкырыксыз ажырай албаса;

- Көңүлү оңой бөлүнүп кетсе жана бир эле ишке бир нече мүнөттөн ашык көңүлүн топтой албаса;

- Башка балдар менен ойноого өтө аз кызыгуу көрсөтсө;

- Оюндарында элестетүүнү же туурап ойноону сейрек колдонсо;

- Көпчүлүк учурда кайгылуу же көңүлү жок көрүнсө;

- Сезимдерин билдирбесе;

- Тамактанууда, уктоодо же дааратканага барууда кыйынчылыкка туш болсо;

- Элестетүү менен чындыкты айырмалай албаса.

Эмоционалдык өсүү жана психологиялык муктаждыктарды камсыз кылуу

Эмоционалдык өсүү деп адамдын бардык убактарда, бардык шарттарда жана бардык абалдарда жашоосунда көрүнүп турган кубаныч, канааттануу, күлкү, ый, коркуу, ачуулануу, кайгы-муң, кысылуу, оору жана башка психологиялык муктаждыктарды билдирген сезимдер түшүнүлөт. Баланын эмоционалдык өсүшү башаламан жана жалпы жооп кайтаруулардан өзгөчө жана так жооп кайтарууларга өтүү аркылуу өнүгөт. Ошондой эле анын сезимдери ар түрдүү болуп, өзгөчөлөнө баштайт. Бала эмоция жагынан бир абалдан экинчи абалга күтүүсүз өтүүсү менен мүнөздөлөт. Ал мисалы, күлүп жатып ыйлап жибериши же тескерисинче болушу мүмкүн. Баланын акыл-эси өсүшү менен мындай жүрүм-турум акырындык менен катуулуктан жана курч көрүнүштөрдөн орточолукка жана токтоолукка өтөт. Анткени ал көптөгөн курч кыймыл-аракеттер менен билдирүүлөрдүн пайдасыз экенин жана айланасындагылар тарабынан жактырылбай турганын түшүнө баштайт. Ошондой эле тилди өздөштүрүүсү анын сезимдерин билдирүүдө сабырдуураак болушуна жардам берет. Натыйжада ал

кысылуу, оору же ачуулануу сыяктуу сезимдерин тил аркылуу түшүндүрө баштайт.

Тынчсыздануу жана коркуу жагынан алганда, бул сезимдер үчүнчү жылдын аягында эң жогорку деңгээлге жетет. Себеби баланын айланасындагы адамдар аны коомдун өлчөөлөрүн жана түшүнүктөрүн өздөштүрүүгө дайыма түртүшөт. Алар кээде каалаган нерселеринен ажыратып же аны кечиктирип беришет. Натыйжада бала көңүл калууну жана нааразычылыкты сезет. Ушул учурда ал нерселердин пайда болуп кайра жоголушун, ошондой эле анын өтүнүктөрү кээде аткарылып, кээде четке кагыла турганын, демек, ал каалаган нерсенин баарына эле жете бербешин үйрөнөт.

Бул этаптагы баланын коркуулары болсо сезилүүчү нерселерден элестүү нерселерге өтөт. Ал арбактардан, желмогуздардан, караңгылыктан коркушу мүмкүн. Ошондой эле катуу үндөрдөн, дене ооруларынан же күтүүсүз кыймылдардан да коркот. Ошондуктан баланы күчтүү эмоционалдык таасирлерден коргоп, аны коркуу же тынчсызданууну пайда кылган бардык нерселерден алыстатуу зарыл. Ошондой эле ата-энелер баланы коркуткан окуяларды, мисалы, желмогуз, жин жана ушул сыяктуу коркунучтуу жомокторду айтып берүүнү токтотушу керек. Айрыкча бул этапта буга өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Мектепке баргандан кийин баланын алдында тышкы дүйнөгө кызыгуу жана теңтуштары менен мамиле түзүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылат. Бул шарттар ага өзүн коопсуз жана тынч сезүүгө жардам берип, ата-энесине ашыкча байлануудан акырындык менен арылтат.

Ошондой эле жашынын чоңоюшу жана акыл-эсинин өсүшү анын өз каалоолору менен башкалардын каалоолору ортосундагы тең салмакты сактоого жардам бере турган жүрүм-турум үлгүлөрүн үйрөнүшүнө шарт түзөт. Натыйжада эмоционалдык жактан тынч жана туруктуу боло баштайт. Маселен, тогуз жаштагы бала ачуусун терс мамиле көрсөтүү аркылуу билдириши мүмкүн: тамак жегенден баш тартат, бөлмөсүнө жалгыз кирип кетет, айрым сөздөрдү күбүрөнүп айтат же жүзүнүн көрүнүшү өзгөрөт. Бул этап эмоционалдык тең салмактуулук менен мүнөздөлгөнү менен, бала мурдагы этаптагыдай эле ачууланат, коркот жана толкунданат. Бирок эки этаптын айырмасы сезимдин күчтүүлүгүндө, ага жооп берүү услубунда жана анын түрүндө болот.

Баланын эмоционалдык жүрүм-туруму бир катар факторлордун таасири менен өнүгүп жана ылайыкташып турат. Алардын бири — жетилүү фактору, баланын акыл-эс жана дене мүмкүнчүлүктөрү,

ошондой эле анын муктаждыктары менен кызыгуулары. Дагы бири — билим берүү жана бала жашаган социалдык чөйрө.

Баланын эмоционалдык жактан туура өсүшүн камсыз кылуу үчүн төмөнкү жагдайларга көңүл буруу керек:

1. Баланын негизги муктаждыктарын камсыз кылуу жана аны өзүн коопсуз сезген үй-бүлөлүк чөйрө менен курчоо. Анткени ата-эненин көз карашы жана балага болгон мамилеси анын өз сезимдерин башкара билүүсүнө чоң таасир тийгизет.

2. Аны күчтүү эмоционалдык чыңалуулардан коргоо. Мындай чыңалуулар катуу жана күтүүсүз соккулардан келип чыгышы мүмкүн. Мисалы, ит баланы тиштеп алышы же сууга чөгүп кетүү коркунучуна кабылышы. Ошондой эле үйдө ата-эненин тынымсыз уруш-талаштарына күбө болуу сыяктуу терс окуялар да балага оор таасир этет жана анын коопсуздук сезимин жоготот.

Балдардагы эмоционалдык чыңалуу менен күрөшүү

Эне баласын каалаган жүрүм-турум эрежелерине баш ийдирүүгө аракет кылып жаткан учурда, бала өзүнүн энеден көз карандысыздыгын бекемдөөгө жана ага баш ийүүдөн кутулууга аракет кылат. Мына ушундан улам эне менен баланын ортосунда кагылышуу пайда болот. Бул сөзсүз боло турган жана андан качып кутулуу мүмкүн болбогон көрүнүш. Бала өзүнөн бир нерсе талап кылынганда «жок» деп айта башташы бул кагылышуунун алгачкы белгилеринин бири болуп саналат. Кээде мындай каршылык кыйкырыкка айланып кетет. Ал өзүн жерге ташташы, тиштерин кычырата кысып алышы, буту менен тепкилеши, муштуму менен жерди ургулашы, ал тургай демин кармап калышы мүмкүн, анткени ал өзүн ааламдын борбору катары сезет жана апасы өзүнүн кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн кызмат кылышы керек деп ойлойт. Ошол эле учурда ал энеден көз каранды болбой, өз алдынча болууну каалайт. Бирок апасы ага өзү жакшы көргөн көп нерселерге тыюу салат. Ал апасын каалаган нерсесин аткарууга мажбурлай албагандыктан, ачууланууга, кыйкырууга жана ыйлоого өтөт. Эне муну табигый көрүнүш катары кабыл алышы керек, себеби бул баланын өсүү этаптарынын бири. Ошондой эле мындай эмоционалдык жарылуулардын аз болушу үчүн төмөнкү жолдорду карманышы зарыл:

1. Баладан бир нерсе талап кылганда, ага жумшак, достук жана сылык үн менен кайрылышы керек. Талапты буйрук эмес, өтүнүч же чакыруу түрүндө айтуусу зарыл. Мисалы, өтүнүчтүн башында: «Сураныч», «Мүмкүн болсо», «Балам», «Жаным балам» деген сөздөрдү колдонуу. Ал эми бала жооп бергенде: «Рахмат», «Аллах сага

жакшылык берсин», «Аллах сенден ыраазы болсун» деген сөздөрдү айтып, көрсөткөн ар бир сылык жүрүм-туруму үчүн мактап туруу.

2. Өзүнүн басымын азайтуу. Бала аткара албаган, түшүнө албаган же аткарууга күчү жетпеген буйруктарды бербешти керек.

3. Бала «жок» дегенде эне ашыкча реакция кылбашы керек. Анткени бала бул сөздү көп учурда анын мааниси тууралуу ойлонбой эле, автоматтык түрдө айтат. Эгер ал өтүнүчтү четке какса, дароо жазалабашы керек. Тескерисинче, сабырдуу болуп, талабын буйрук түрүндө кайталаганы туура. Башкача айтканда, эгер алгач сылык түрдө: «Сураныч, эшикти жаап койчу» деп айткан болсо, анда экинчи жолу жөн гана: «Эшикти жап» деп айтуусу керек. Муну эч кандай комментарийсиз жана суроо бербестен жасашы зарыл. Натыйжалуу буйруктар тууралуу кийинчерээк сөз болот.

4. Эне баласы менен болгон «күрөшүн» кылдат тандашы керек жана аны эмоционалдык жарылууга жеткирбешти зарыл. Эгер бала маанилүү эмес бир нерсеге баш ийбей койсо, ага көңүл бурбай койсо болот. Ал эми маанилүү иште баш ийүүдөн баш тартса, анда аны баш ийүүгө мажбурлашы керек.

5. Эгер жагдай тандоо мүмкүнчүлүгүн бербесе, эне баласына тандоо укугун сунуштабашы керек. Мисалы, бала көчөдө калгысы келип үйгө кирүүдөн баш тартса, уктоо убактысы келгенде уктагысы келбесе же дааратканага барышы керек болуп туруп баш тартса, мындай иштер сүйлөшүүгө же соодалашууга жатпайт. Мындай учурларда энесине баш ийгендиги үчүн сыйлык алууга да татыктуу эмес. Анткени ушундай абалдарда ага сыйлык берүү анын өжөрлүгүн бекемдөөгө алып келет.

6. Эгер мүмкүн болсо, эне баласына чектелген тандоо мүмкүнчүлүктөрүн бериши керек. Мисалы, кайсы кийимди киерин же кайсы оюнчук менен ойноорун өзү тандаса болот. Мындай тандоо анын өз алдынчалыгын сезүүсүнө жардам берет жана апасына болгон баш ийүүсүн күчөтөт.

7. Баланын ачуусун козгой турган жагдайлардан алыс кармашы керек. Эгер эне баласы базарда же коомдук жайларда бат эле эмоцияга алдырып кетерин билсе, аны өзү менен кошо алып чыкпай, үйдө калтырганы жакшы. Өзү болсо ага көрүнбөстөн чыгып кеткени оң.

8. Эне баласы көрсөткөн ар бир жакшы жүрүм-турум үчүн аны сыйлап, ага болгон көңүлүн көбөйтүп, мактап турушу керек.

9. Эгер бардык алдын алуу чараларына карабастан эмоционалдык жарылуу болуп кетсе, анда аны менен убактылуу обочолонтуу ыкмасын колдонушу керек. Тактап айтканда, баланы кыска убакытка өзүнчө бир жерге бөлүп коюу зарыл. Бул тууралуу кийинчерээк сөз болот.

Эгер мындай эмоционалдык жарылуу көчөдө болуп калса, эне сабырдуу болушу керек. Баланы урбашы керек жана ага кыйкыруу да болбойт. Анткени бул анын ачуусун жана кыйкырыгын ого бетер күчөтөт. Тескерисинче, аны адамдардан алыс жерге алып барып, кучактап, жай үн менен сүйлөшүп, эмнеге ачууланып жатканын сурап, тынчтандырууга аракет кылышы керек.

2.2 Социалдык өнүгүү

Бала жашоосунун алгачкы айларынан тартып эле өзүнүн айланасындагы социалдык таасирлерге жооп бере баштайт. Мисалы, чоңдордун сүйлөгөнүнө, аны менен күлгөнүнө жана тамак бергенине жооп кайтарат. Ошентип, ал акырындык менен алардын иш-аракеттеринин мүнөзүн жана маанисин түшүнө баштайт. Натыйжада анын жооп кайтаруулары социалдык мүнөзгө ээ болот.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, бала биринчи айында эле адамдын үнүнө жооп берип, аны башка үндөрдөн айырмалай алат. Экинчи айында айланасындагыларга жылмайып күлөт, ыйлоосун токтотот жана апасы жакындаганда жылмайып тосуп алат. Үчүнчү айында апасынын үнүн укканда эле ыйлоосун токтотот. Ал эми алтынчы айында ыраазычылыкты, жемелөөнү же нааразычылыкты билдирген жүз көрүнүштөрүн айырмалай алат.

Жашоосунун экинчи жылында бала өзүнүн социалдык дүйнөсү жана достору тууралуу өзгөчө түшүнүк калыптандырат. Бул курактагы эң көрүнүктүү өзгөчөлүгү — өзүн борборго коюшу. Бул сапат анын башка балдар менен чыныгы социалдык мааниде ойношуна тоскоол болот. Ал алар менен эмес, алардын жанында ойнойт. Ошондой эле оюнчуктар жана башка нерселер үчүн алар менен атаандашат.

Бала көбүнчө эки адамдын коштоосунда өзүн жакшы сезет. Бирок мезгил-мезгили менен алардын оюнчуктарын тартып алат. Көп учурда мындай тирешүү уруу же көз жашын төгүү менен аяктаган эмоционалдык жарылууга алып келет. Эне өз балдары ортосунда же өзүнүн баласы менен конокко келген башка баланын ортосундагы атаандашууну азайтууну кааласа, алардын ар бирине жетиштүү өлчөмдө оюнчук бериши керек. Ошондой эле кандайдыр бир жаңжал чыгып кетсе, аларды ажыратууга дайым даяр болушу зарыл. Бирок алардын ортосундагы келишпестик олуттуу болбосо жана эч кимге зыян келтирбесе, эне шашып кийлигишпеши керек. Анткени бул аларга өз көйгөйлөрүн өз алдынча чечүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Бул куракта балдар буюмдарга өтө катуу ээлик кылууга умтулушат жана өздөрүнө таандык нерселерди коргошот. Ошондуктан алар ошол учурда өздөрү колдонбой турган болсо да, башкалардын өз буюмдарын пайдалануусуна уруксат беришпейт.

Эне баласына анын досу буюмдарын тартып алып, андан ажыратууну каалабай турганын түшүндүрүүгө аракет кылышы керек. Ал болгону алар менен бир аз ойноп, андан кийин кайра кайтарып берүүнү гана каалайт. Ошондой эле бала досторуна жумшак мамиле

кылууга тийиш. Аларга өзүнүн буюмдары менен бир аз убакыт ойноого уруксат бериши керек. Ошондой эле өзү да алардын буюмдары менен бир аз убакыт ойноп, кийин кайра ээлерине кайтарып берүүгө тийиш. Бул баланын ээлик кылууга болгон ашыкча каалоосун азайтууга жана башкалардын мүлкүнө көз артпоого жардам берет. Расуллулах ﷺ мындай деген:

«يُولَدُ الْمَرْءُ عَلَى الْخِصَالِ كُلِّهَا إِلَّا الْخِيَانَةَ وَالْكَذِبَ»

«Адам кыянаттык жана жалганчылыктан башка бардык сапаттар менен төрөлөт».

Балада ээлик кылууну сүйүү сыяктуу эле сараңдык менен кең пейилдик, өзүмчүлдүк менен башкаларды өзүнөн артык көрүү сыяктуу сапаттар да болот. Булар адамдагы жашоо үчүн күрөшүү инстинктинин көрүнүштөрү болуп эсептелет. Бул көрүнүштөрдүн бирин экинчисинин ордуна коюуга болот. Алардын бирин күчөтүп, экинчисин алсыратууга да болот. Же болбосо ар кандай жагдайларда алардын баарын колдонууга болот. Бул болсо адамдын түшүнүктөрүнө жана ыктоолоруна байланыштуу.

Тарбиячы ээлик кылууга болгон каалоодон келип чыккан сараңдык сапатын азайтып, кең пейилдик сапатын күчөтө алат. Бирок бул сапатты күч менен пайда кылуу мүмкүн эмес. Тескерисинче, эне же тарбиячы амалий аракеттер аркылуу, мисалы, баланы досторуна жана бир туугандарына оюнчуктары менен ойноого уруксат берүүгө үндөө аркылуу баланын жүрүм-турумунда бул сапаттын пайда болушуна жардам бериши керек.

Эне балдардын узак убакыт бою чогуу ойной албай турганын түшүнүшү керек. Бирок бала өз табияты боюнча калтырылып, мүлкүн башкаларга берүүгө мажбурланбаса, анда ал оюнду башкалар менен бөлүшүүнүн ырахатын өзү ачат. Баланын башка балдарга болгон ишеними арткан сайын жана алар менен сүйлөшүү аркылуу пикир алмашуу жөндөмү өскөн сайын, алардын ортосундагы кызматташтык да көбөйөт. Бул курактагы бала башкалардын сезимдерин жана абалын түшүнө бербейт. Ошондуктан ал башка бир баланы уруп, ага оору келтирип, тиги бала ыйлап калса да, анын себеби өзү экенин аңдай албайт. Ошондуктан эне ага эмне болгонун жана бир тууганына же башка балага кол көтөрүүсүнүн натыйжасында эмне болгонун түшүндүрүп, бирок ошол замат жазалабашы керек. Эгер бала башка бирөөнү тиштеп алса, энеси ага: «Сенин тишиң ага зыян жеткирди жана аны оорутту. Ал ошол тиштегениң үчүн ыйлап жатат», – деп түшүндүрөт.

Баланын башка баланы уруусуна көбүнчө кызыгуусун кандыруу түрткү болот. Бирок эне билиши жана дарылоосу керек болгон башка себептер да болушу мүмкүн. Мисалы, ал ата-энесинен жетиштүү көңүл жана колдоо албай жаткан болушу мүмкүн, же кичүү бир тууганынан кызганышы мүмкүн. Же болбосо өзүнөн чоңураак бир бала аны дайыма таарынтып жүрүп, ага каршы тура албай жаткан болушу мүмкүн. Ошондуктан эне себептерин аныктап, аларды дароо чечүүгө аракет кылышы керек.

Бул куракта бала башкалардын иштерин өтө жакшы туурайт. Ал апасынын иштерин туураганды жакшы көрөт. Мисалы, идиш жууса, аны менен кошо идиш жууганды талап кылат же кир жуучу машинанын жанында туруп өзү да жуугусу келет. Эне мындай жардамды оюнга айландырып, анын каалоосун кандырууга аракет кылышы керек. Эгер шашылыш иши болуп жатса же жасап жаткан иши кооптуу болуп, бала жардам бере албаса гана ага тыюу салат. Ал эми башка учурларда мындай каалоолорду басынтпастан, тескерисинче өнүктүрүп, улантууга аракет кылышы керек.

Бала апасы менен бирге досторунун же туугандарынын үйлөрүнө, айрыкча алар жакын жерде жашашса конокко барганда кубанат. Анткени алар аркылуу ар түрдүү үй-бүлөлүк адаттарды улуу муундардан үйрөнө алат. Ошондой эле башкалардын ага жумшак жана сылык мамиле кылып жатканын көрүп, эмоционалдык жактан туруктуулук сезимине ээ болот. Үйгө конок келгенде эне баласын конокторду тосуп алууга, аларга жылуу мамиле көрсөтүүгө жана меймандостук кызматтарын аткарууга өзү менен бирге катыштырышы керек.

Бала чоңоюп, 3–4 жашка чыкканда анын өзүмчүлдүгү азайып, апасына болгон көз карандылыгы төмөндөйт. Бул анын өзүнчө инсан экенин сезе баштаганын жана өзүн коопсуз сезип жатканын көрсөтөт. Ошондой эле анын башка балдар менен ойноого болгон каалоосу күчөйт. Башка балдар менен ойноп жүрүп, алардын өзү ойлогондой ойлобой турганын түшүнө баштайт. Ар бир баланын өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөрү бар экенин аңдайт. Алардын айрымдары башка балдар үчүн көбүрөөк жагымдуу болушу мүмкүн. Ошондой эле башкалар аны жакшы көрүүгө себеп болгон өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар экенин байкайт. Бул болсо анын өзүн-өзү урматтоосун бекемдөөдө маанилүү рол ойнойт.

Бала акырындык менен башка балдар менен атаандашуудан жана алардан алыстоодон баш тартып, аларга жакындай баштайт. Алар менен оюнчуктарын бөлүшүүгө макул болот, бирок бул абал дайыма эле

туруктуу боло бербейт. Ошентсе да ал мурдагыдай бир нерсеге жетиш үчүн жаңжал чыгарып же ыйлабайт. Тескерисинче, аны сылыктык менен сурайт. Натыйжада анын агрессивдүү жүрүм-туруму азаят, балдар менен ойноо убактысы узарат жана алардын ортосундагы талаштарды чечүүнүн жолдорун издей баштайт. Эне мындай кызматташтыкты колдоп, кубаттап турушу керек.

Эгер бала менен башка балдардын ортосунда жаңжал чыгып калса, эне ага өзүнүн сезимдерин жана эмоцияларын билдирүүгө жардам бериши керек. Ал эмнеге нааразы болуп жатканын аныктап берип, анын сезимдерин түшүнөрүн көрсөтүшү зарыл. Бирок ошол эле учурда башка балага кол көтөрүү же зыян келтирүү бул сезимдерди билдирүүнүн туура жолу эмес экенин түшүндүрүшү керек. Ошондой эле эне баласына кырдаалды башка баланын көз карашы менен көрүүгө жардам бериши керек. Бирөө аны уруп же ага кыйкырганда өзү кандай сезимде болгонун эсине салышы зарыл. Андан соң жаңжалдарды чечүүнүн башка жолдорун сунушташы керек. Бала кылган ишинин туура эмес экенин түшүнгөндөн кийин, кетирген катасы үчүн андан кечирим суроону талап кылышы керек.

Бул куракта баланын кызыгуулары анын башка балдар менен болгон жаңжалдарынын азайышына алып келет. Анткени ал убактысынын көбүн элестүү оюндарга арнайт. Мындай оюндарда чоңдордун ролдорун туурайт: эненин же атанын, байдын же кедейдин, күчтүүнүн же алсыздын ролун аткарат. Бул ага сүйүү, жек көрүү, катаалдык, ырайымдуулук жана боорукердик сыяктуу ар түрдүү сезимдерди түшүнүүгө, ошондой эле бул сезимдерге байланыштуу пикирлерди андоого жардам берет.

Элестүү оюндар аркылуу бала өзүнүн кайсы жыныска таандык экенин аныктап баштайт. Эркек балдар атанын же чоң атанын ролун кабыл алышса, кыздар эненин же чоң эненин ролун кабыл алышат. Бул куракта эркек бала атасынан жана агаларынан көбүрөөк таасирленет, ал эми кыз бала апасына жана эже-синдилерине көбүрөөк тартылат. Бул курактагы эркек бала кыз балага караганда көбүрөөк агрессивдүү болот. Ал эми кыз бала эркек балага караганда сүйлөшүүгө көбүрөөк жакын болот. Ошондой эле кыздар куурчактар менен ойноону, косметикалык каражаттарды колдонууну, көйнөк кийүүнү жана тырмактарын жасалгалоону жакшы көрүшөт. Ал эми эркек балдар оюнчук тапанча же мылтык көтөрүп мактанууга, эркектердин кийимдерин кийүүгө көбүрөөк кызыгышат. Ата-эне муну колдоп, жактырып, балдарды бул үчүн сыйлап турушу керек.

Төрт жашында бала досторго бай жана активдүү социалдык жашоо өткөрөт. Ал башкаларга караганда бир досун өзгөчө жакшы көрүп, мамиле кылышы мүмкүн. Көп учурда ал досу өзүнүн жынысынан болот. Бала өзүнүн жөндөмдөрүн жана досторунун жөндөмдөрүн кыйла чынчылдык менен баалай алат. Алардын ортосундагы уруш-талаштар азаят, анткени алар ичиндеги ойлорун тил аркылуу билдире алышат. Ошондой эле өз пикирине кошулган адамдарды жакшы көрүшөт.

Балдар өздөрүнүн иш-аракеттерин уюштурган лидерге да баш ийишет. Беш жаштагы үч баланын ортосунда ынтымак оңой эле түзүлүшү мүмкүн. Эне мындай кызматташтыкты колдошу керек. Эгер бала өз курагындагы балдар жок үйдө жашаса, эне ага өз теңтуштары менен ойной турган убакыттарды уюштурушу керек. Мисалы, аны сейил бактарга жана коомдук бакчаларга алып барышы мүмкүн. Ошондой эле эне баласын теңтуштарынын бирин үйүнө конокко чакырууга үндөшү керек. Анткени бул анын өзүнө жана үй-бүлөсүнө болгон сыймыгын күчөтөт. Айрыкча үй-бүлө мүчөлөрү анын досторун жылуу тосуп алып, сый көрсөтүшсө, башка балдардын ага болгон кызыгуусу дагы да артат.

Балдар үчүн бул куракта үйдүн көрүнүшү же анын ичиндеги буюмдар маанилүү эмес. Алар үйүнө конокко барган балага болгон кызыгуусунун көбөйүшүнө да таасир этпейт. Бул куракта достор баланын пикирлерине, туйгуларына жана жүрүм-турумуна чоң таасир тийгизет. Бала аларды туураганга бардык аракетин жумшайт. Атүгүл аларды туурап, өзүнө үйрөтүлгөн жүрүм-турум өлчөмдөрүн да бузушу мүмкүн. Себеби ал үйүндө жок болгон башка өлчөөлөрдү үйрөнөт жана бул жаңы ачылышын мурда өзүнө уруксат берилбеген иштерди жасап көрүү аркылуу сыноого аракет кылат. Мисалы, белгилүү бир кийимдерди кийиши же тыюу салынган тамактарды жегиси келиши мүмкүн.

Эгер достору менен аралашкандан кийин уулунун апасына болгон мамилеси өзгөрүп кетсе, эне үмүтүн үзбөшү керек. Ал орой сүйлөп калышы, сөгүнүшү же анын буйругуна каршы чыгышы мүмкүн. Эне буга таң калбашы керек. Анткени бул анын бийликке каршы чыгууну үйрөнүп жатканын жана бул каршы чыгуунун чегин сынап жатканын көрсөткөн оң белги болуп эсептелет. Бирок мындай учурда эмне кылуу керек?

Эң жакшы жол — анын жүрүм-туруму жакшы эмес экенин билдирүү жана ошол эле учурда бала эмнени айткысы келип жатканын же эмнени сезип жатканын талкуулоо. Эне баласынын туура эмес жүрүм-турумун айыптаганда канчалык катуу эмоционалдык реакция көрсөтсө, бала

ошол жаман жүрүм-турумун ошончолук уланта берет. Ошондуктан эне анын тартип бузууларына сабырдуулук менен жооп бериши керек. Бирок аны улантууга үндөбөшү зарыл. Тескерисинче, мындай иштерди айыптап, аларды улантса жаза берилерин эскертиши керек. Эгер бала ошол жүрүм-турумун уланта берсе, анда эне айткан эскертүүсүн иш жүзүндө аткарышы керек. Мисалы, аны беш мүнөттөн ашпаган убакытка өзүнчө бир жерге бөлүп коюшу мүмкүн. Ал эми бала өз ыктыяры менен туура эмес жүрүм-турумун токтотсо, аны мактап коюшу керек. Бул тууралуу натыйжалуу буйруктар жана убактылуу обочолонтуу жөнүндө сөз болгондо кеңири түшүндүрүлөт.

Эне баласынын жакшылык менен жамандык тууралуу түшүнүктөрдү али толук аңдап жетпегенин билиши керек. Ал апасынын буйруктарына алардын туура экенин түшүнгөндүктөн эмес, көбүнчө жазадан корккондуктан баш иет. Ошондой эле ал атайлап жасалган жаман иш менен байкабай жасалып кеткен жаман иштин айырмасын толук түшүнө албайт. Ошондуктан ага бул айырманы үйрөтүү зарыл.

Бул айырманы түшүнүшү үчүн бала өзүнүн жеке инсандыгын өз жүрүм-турумунан ажырата билиши керек. Ошондуктан эгер эне аны туура эмес жүрүм-туруму үчүн жазаласа, жазаны ага өзү үчүн эмес, ошол жаман жүрүм-туруму үчүн берилгенин түшүндүрүшү зарыл. Ошондой эле анын өзүн жакшы көрөрүн, көйгөй болгону анын жаман жүрүм-турумунда экенин жана эгер ал мындай жүрүм-турумун таштаса, аны мурдагыдай эле жакшы көрө берерин билдириши керек.

Мисалы, ага: «Сен жамансың» дебестен, «Мага тоскоолдук кылганың туура эмес иш болду» деп айтуусу керек. Эгер бала бир катаны кокустан жасап алып, өзүн күнөөлүү сезсе, энеси аны жеңилдетип: «Сен бул катаны атайылап жасабаганыңды билесиң...», же «Сен бул туура эмес ишти атайылап кылган жоксуң», – деп айтуусу керек. Ошол эле учурда эне баланын кылган ишине өтө эле тынчсыздангандай көрүнбөшү керек. Болбосо бала апам мага ачууланып жатат деп ойлоп калышы мүмкүн.

Эне баласына ийгиликтүү аткара ала турган иштерди тапшырып, аларды ийгиликтүү бүтүргөндөн кийин аны мактап турушу маанилүү. Бул ага жөнөкөй жоопкерчиликтерди көтөрө билүүгө жардам берет. Мисалы, дасторкон даярдоого жардам берүү же өз бөлмөсүн жыйноо сыяктуу иштер. Тааныштарына конокко барганда эне баласына андан жакшы жүрүм-турум күтүп жатканын алдын ала айтып коюшу керек. Ошондой эле ал жакшы мамиле көрсөткөн сайын аны кубаттап, мактап турушу зарыл.

Өспүрүм курак

Бул куракта бала эмоциялык шериктештикке жөндөмдүү болуп калат. Ал башкалардын кубанычын да, кайгысын да бөлүшө алат. Бул болсо баланын түшүнүгүнө, тажрыйбасына, үй-бүлөлүк тарбиясына жана коом колдогон кызматташтык же атаандаштык деңгээлине жараша болот. Тарбиячы бул эмоциялык шериктештикти пайдаланып, балдардын ахлакый жана социалдык багыттарын калыптандыра алат. Бул этапта балдар атаандашууга өзгөчө кызыгышат. Алар айрым иштерди аткарууда же жеке жана жамаий иш-чараларга катышууда бири-бири менен жарышып, жакшы бааларды же сыйлыктарды алууга аракет кылышат.

Атаандашуунун деңгээли балдардын өздөрүнө, айлана-чөйрөнүн шарттарына жана алар алган багыттоого жараша айырмаланат. Тарбиячынын милдети — атаандашууну пайдалуу багыттарга буруу. Ошондо бала ийгиликке жетүүнүн жана артыкчылыкка ээ болуунун ырахатын сезет. Мындай сезимдер анын ичинде шыктанууну жана өнүмдүү иш-аракетке болгон умтулууну пайда кылат.

Балдардын ортосундагы тирешүү жана мушташуу бул этаптагы көрүнүктүү социалдык көрүнүштөрдүн бири. Айрым тарбиячылар муну ашыкча энергияны чыгаруунун жолу же өзүн көрсөтүүнүн куралы катары түшүндүрүшөт. Ошондуктан, айрыкча эркек балдар өздөрүнө лидер шайлап, топ түзүүгө умтулушат. Алар ал топ үчүн өздөрүнүн эрежелерин белгилеп, мушташуунун же атаандашуунун тартибин аныкташат. Тарбиячы бул аракеттерди туура багыттап, аларды спорттук иш-чаралар, саякаттар, согуш өнөрлөрүн жана өзүн-өзү коргоо ыкмаларын үйрөнүү сыяктуу социалдык ишмердүүлүктөрдүн алкагында уюштура алат. Ошондой эле муну Аллахтын калимасын бийик кылуу үчүн Аллах жолундагы жихад түшүнүгү, мусулмандарды коргоо жана алардан зулумду жоюу пикирлери менен байланыштыра алат.

Бир туугандар арасындагы чыр-чатак

Көп учурда эркек жана кыз бир туугандардын ортосунда же коңшулардын балдарынын ортосунда чыр-чатактар жана уруш-талаштар болуп турат. Мындай учурда эне кырдаалды жакындан изилдеп, көйгөйдү пайда кылып жаткан себепти аныкташы керек. Себеп аныкталгандан кийин, эне алардан көйгөйдү өздөрү чечүүсүн суранышы керек. Анткени, алар бири-биринин себеп-максаттарын чоңдорго караганда жакшыраак түшүнүшөт.

Эгер эмне кылууну билбей калышса, эне аларга чогуу иш алып барууга кызыктыра турган айрым сунуштарды бере алат. Бул алардын

ичиндеги зеригүүнү кетирип, натыйжада бири-бири менен болгон кагышууларын жана чыр-атактарын азайтат.

Эне балдардын ортосундагы талаштарды чечүүдө жөн гана калыс болуу менен чектелбеши керек. Анткени, мындай учурда балдардын ортосундагы талаштар эне аларга жөн эле көңүлүн буруп койгондугу үчүн көбөйүп кетиши мүмкүн.

Тарбиячы тынч убактарды жана кечинде уктоо алдындагы учурларды пайдаланып, балдарга кечиримдүүлүктү үйрөтүшү керек. Ошондой эле аларга Расуллуллах ﷺ жана анын сахабаларынын каталарды кечирүү, айыптарды көз жаздымда калтыруу жана жеке укуктарынан баш тартуу тууралуу келген окуяларын айтып бериши керек. Мындан тышкары, аларга урмат-сыйга жана өз ара кызматташууга үндөгөн окуяларды баяндап бериши керек.

Бир туугандар арасындагы кызганыч

Кызганыч — адам баласында боло турган күчтүү сезимдердин бири. Баланын көз карашында башка бирөөнүн айынан өзүнө көңүл бурулбай калгандай көрүнгөн ар кандай жагдай андагы кызганычты пайда кылат. Ошондой эле, башка бирөө өз укугу деп эсептеген нерсеге ээ болгондо да бала кызганычты сезиши мүмкүн.

Бала эң көп кызганган учурлардын бири — жаңы бир тууганы төрөлгөн учур. Мындай кезде бала ачууланып жана коркуп калат. Ал ата-энесине ачууланат, анткени алар башка бирөө анын ордун басышына жол беришти деп ойлойт. Ошол эле учурда өзүн жоготуп койгондой сезимден коркот. Ал ачуусун түздөн-түз билдирүүгө батына албай калышы мүмкүн. Натыйжада мурдагы ымыркайлык абалына кайтып, жерде жөрмөлөп жүрө баштайт, бөтөлкөдөн сүт ичет же кийимине заара ушатып коёт.

Кээде бала сезимдерин толугу менен жашырып, жаңы төрөлгөн ымыркайды жакшы көргөндөй түр көрсөтөт. Муну ата-энесинин сүйүүсүнө кайрадан толук ээ болуу үмүтү менен кылат. Бирок мындай сезимдер адатта башка жол менен сыртка чыгат. Натыйжада бала жаман түштөрдү көрүп кыйналат, тамакты начар жей баштайт же экөө тең болот. Ошондой эле, мүнөзү татаалдашып, күтүлбөгөн нервдик чыңалууларды көрсөтөт же жаңы төрөлгөн балага же өзүнөн кичүү башка балдарга зыян келтирүүгө аракет кылышы мүмкүн.

Мындай учурда ата-энеси ага болгон сүйүүсүн көрсөтүп, аны кароосуз калтырбастан, ага көңүл буруу баланы кызганыч сезиминен сактоонун эң жакшы жолу болуп саналат. Ошондой эле аны жаңы төрөлгөн ымыркайга көңүл бурууга, ага кам көрүүгө, аны менен

ойноого жана өбүүгө үндөө керек. Мисалы, анын кийимдерин алып келүүгө же эмизүү учурунда сүтүн алып келүүгө катыштырса болот.

Мындан тышкары, эне улуу балдары менен өзүнчө өткөрө турган белгилүү убакытты бөлүшү керек. Алардын кызыгуулары өнүгүшүнө көмөк көрсөтүп, досторуна конокко барууга жана үйдөн тышкаркы сапарларга аларды коштоп жүрүүгө үндөшү зарыл.

Балдардын арасында адилеттүүлүктүн болбошу кызганычтын дагы бир себеби. Айрым учурларда эне балдарынын бирин башкаларынан артык көрүшү мүмкүн же ата кыздарынын бирин өзгөчө жактырышы мүмкүн. Кээде үй-бүлө жалпы жонунан кыздарга караганда эркек балдарды артык көрөт. Бул болсо эркек бир туугандардын ортосундагы чатактарды же эркек жана кыз бир туугандардын ортосундагы уруштарды күчөтөт.

Ата-эненин айынан бир туугандардын арасында кызганычты пайда кылган мисалдардан:

1. Балдарды жаман салыштыруу. Мисалы, бирин акылдуу, экинчисин акылсыз деп сыпаттоо.

2. Бир балага көңүл буруп, башкаларын көңүл сыртында калтыруу. Мисалы, бирин көтөрүп, эркелетип, ага белек берип турса, экинчисин урушуп, кайдыгер мамиле кылып, бир нерселерден куру калтырат.

3. Сүйүктүү болгон бир баланын дайыма зыян келтирип, жаман иштерди кылганына карабастан кечирип коюу, ал эми жактырылбаган башка баланы эң кичине ката кетиргенде эле жазалоо.

Мунун алдын алуу үчүн балдарга мамиле кылууда жана белек-бечкек берүүдө адилеттүү болуу керек. Расулуллах ﷺ айтты:

«سَأَوْا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ فِي الْعَطِيَّةِ»

«Белек берүүдө балдарыңардын ортосунда теңдикти сактагыла».

Анас ибн Малик (р.а.) риваят кылат: Бир киши Расулуллахтын ﷺ алдында отурган эле. Ошондо анын уулу келип калды. Ал аны өөп, санына отургузду. Андан кийин кызы келип калды. Аны болсо алдына отургузду. Ошондо Расулуллах ﷺ:

«أَلَا سَوَّيْتُ بَيْنَهُمَا؟»

«Экөөнө тең бирдей мамиле кылсаң болбойт беле?» — деди.

Нуъман ибн Баширден (р.а.) риваят кылынат. Анын атасы аны Расулуллахка ﷺ алып келип мындай деди:

— Мен бул уулума бир кул белек кылдым.

Ошондо Расулуллах ﷺ андан сурады:

— Эй, Башир! Мындан башка да балдарың барбы?

Ал:

— Ооба, - деди.

Расулуллах ﷺ:

— Алардын баарына ушундай эле белек бердиңби?, - деди.

Ал:

— Жок, - деди.

Ошондо Расулуллах ﷺ айтты:

«لَا تُشْهِدُنِي إِذَا، فَإِنِّي لَا أَشْهَدُ عَلَى جَوْرٍ»

«Андай болсо мени күбө кылба. Анткени, мен зулумдукка күбө болбойм».

Андан кийин мындай деди:

«أَيُّسْرُكَ أَنْ يَكُونُوا إِلَيْكَ فِي الْبَرِّ سَوَاءً؟»

«Балдарыңдын сага жакшылык кылууда тең болушун каалайсыңбы?»

Ал:

— Ооба, - деди.

Ошондо Расулуллах ﷺ:

«فَلَا إِذَا»

«Андай болсо, мындай кылба», - деди.

Ал эми эркек балдарды кыздардан артык көрүүгө келсек, шарият мындан кайтарган жана аны жахилият доорунун адаттарынан деп эсептеген. Аллах Таала айтат:

﴿وَيَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِن سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ ۗ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

«Дагы ал (кызды) кордогон абалында алып калуу же (тирүүлөй) топуракка көмүү (жөнүндө ойго батып), өзүнө сүйүнчүлөнгөн нерсенин (кыздуу болуунун) «жамандыгынан» (намыс кылып) адамдардан жашырынып алат. Байкагыла, алар (бул кылыктары менен) эң жаман (туура эмес) өкүм чыгарышат». (Нахл: 59).

Ислам бул бузук сезимдерди жок кылуу үчүн тарбиячыларга кыздарга көңүл бурууну жана аларга жакшы кам көрүүнү буюрган.

Анас ибн Малик (р.а.)дан риваят кылынат, Расулуллах ﷺ айтты:

«مَنْ عَالَ جَارِيَتَيْنِ حَتَّىٰ تَبْلُغَا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنَا وَهُوَ كَهَاتَيْنِ»

«Ким эки кызды бой жеткенге чейин багып-өстүрсө, Кыямат күнү мен экөөбүз мына бул экөөндөй болуп келебиз», - деп манжаларын бириктирди.

Имам Ахмад өзүнүн «Муснадында» Укба ибн Амир аль-Жуханийден (р.а.) риваят кылат. Ал мындай деди: Расулуллахтын ﷺ мындай дегенин уктум:

«مَنْ كَانَتْ لَهُ ثَلَاثُ بَنَاتٍ فَصَبَّرَ عَلَيْهِنَّ وَسَقَاهُنَّ وَكَسَاهُنَّ مِنْ جَدَّتِهِ كُنَّ لَهُ حِجَابًا مِنَ النَّارِ»

«Кимдин үч кызы болуп, аларга сабыр кылса, өзүнүн малынан ичирип-жегизсе жана кийиндирсе, алар ага тозоктон тосмо болот».

Улуу бир туугандын кичүү бир туугандары менен болгон мамилеси

Көп учурда кичүү бир туугандар улуу бир тууганын туурашат. Анткени алар чоңдор жаңылыштык кетирбейт деп ойлошот. Мындай мамиленин жакшы жактары да, жаман жактары да бар. Кичүү бала өзүнөн улуу агаларынын же эжелеринин артынан ээрчип, алар менен убакыт өткөрүшү мүмкүн. Бул энени белгилүү бир убакытка чейин баланы кароо жана көзөмөлдөө түйшүгүнөн жеңилдетет. Эне бул убакытты башка иштерине жумшап же бир аз эс алууга пайдалана алат.

Экинчи жагынан алганда, чоң жана кичине балдардын ар бири бири-бири менен убакыт өткөрүүдөн ырахат алышат. Натыйжада алардын ортосундагы байланыш бекемделет. Бирок алар өтө узак убакыт бирге болушса, улуу бир тууган өзүнүн айрым жеке иштерин аткаруу үчүн кичүү бир тууганынан бир аз бошонгусу келет. Ошондуктан эне аларды өтө көп убакыт бирге кармабашы керек. Болбосо улуу бир тууган кичүүсүнөн тажап, алардын ортосундагы мамиле чыңалып кетиши мүмкүн. Ошентип, жакшы көрүү сезимдери жек көрүү сезимдерине айланып калышы ыктымал.

Кээде улуу бир туугандын өзүнүн достору менен болгон байланыштары болуп, алар менен үйдөн тышкары жамааттык иш-чараларга катышат. Эгер улуу бала буга кандайдыр бир каалоо билдирсе, эне кичүү бир тууганына да ошол иш-чараларга кошулууга мүмкүнчүлүк түзүп бериши керек.

Эгер кичүү бала катуу суранганына карабастан улуу бала аны ээрчитип баруудан баш тартса, тарбиячы улуу баланы кичүүсүнө карата жоопкерчиликти көтөрүүгө тарбиялап, бир тууганын өзү менен кошо алып жүрүүгө көндүрүшү жана башка балдар менен ойноого шыктандырышы керек.

Улуу бир тууганга көңүл буруу жана аны жакшы тарбиялоо ата-энеге кичүүлөрдү тарбиялоодо чоң жардам берет. Анткени кичүүлөр андан көп нерсени үйрөнүшөт жана аны туурашат. Эгер ата-эне улуу баланы тарбиялоодо кемчилик кетирсе, көбүнчө кичүү балдарга да зыян тийгизишет. Себеби алар улуу бир тууганын өздөрүнө жаман үлгү катары кабыл алышат.

2.3 Тилдик өнүгүү

Тажрыйбалар тилдик өнүгүүнүн төмөнкү баскычтар аркылуу өтөрүн көрсөткөн:

Биринчи баскыч:

Бала алгачкы жумалардан тартып өзүнүн муктаждыктарын билдирүү үчүн кыйкырып жана ыйлап баштайт. Андан кийин, 2–5-жумалар аралыгында бул үндөр өзгөчөлөнө баштайт. Үндөр анын ар кандай физикалык абалдарын билдирет. Мисалы, ачкалык же суусоо үчүн өзүнчө, оору үчүн өзүнчө, уйку үчүн өзүнчө үн чыгарат. Ушул баскычта булдурап үн чыгаруу башталат.

Экинчи баскыч:

Алты айдан он айга чейинки куракта бала «ата», «апа» сыяктуу үндөрдү кайталап айта баштайт. Бул кайталоо сүйлөө органдарын даярдоо жана машыктыруу болуп эсептелет.

Үчүнчү баскыч:

Бала 15–18 айлыгында сөздөрдү колдоно баштайт. Бул учурда бала акырындык менен айланасындагы ар бир нерсенин өзүнө таандык аталышы бар экенин түшүнө баштайт. Сөздөрдү колдоно алганына кубанат. Андан кийин сөздү сүйлөмдүн ичинде колдонууга өтөт.

Баланын сүйлөм түзүү боюнча өнүгүү баскычтарын төмөнкүчө жыйынтыктоого болот:

Бир сөздүү сүйлөм баскычы.

Бул экинчи жылдын башында болот. Бала бүтүндөй сүйлөмдү билдирүү үчүн бир эле сөздү колдонот. Мисалы, «уу» деп айтып, «бул ит» же «ит мени тиштеп алды» деген маанини билдириши мүмкүн.

Эки сөздүү сүйлөм баскычы.

Бул он сегиз айлыктан эки жашка чейинки мезгилде башталат. Бул баскычта зат атоочтор көп колдонулуп, этиштер менен жардамчы сөздөр аз колдонулат.

Кыска сүйлөм баскычы.

Бул жыйырма сегизинчи айдан төрт жашка чейинки мезгилди камтыйт. Сүйлөмдөр 3–4 сөздөн түзүлөт. Бала ат атоочторду жана жардамчы сөздөрдү сейрек колдонот.

Толук сүйлөм баскычы.

Бул төрт жаштан башталат. Бала чоңойгон сайын сүйлөмдөрү татаалдашып, тилдик түзүлүшү өнүгө берет.

Баланын тилдик өнүгүүсүнө үй-бүлө, бала бакча жана мектепке чейинки тарбия мекемелери жардам берет. Ата-эне баланын бардык муктаждыктарын жана каалоолорун ашыкча тез аткарып берип

жиберсе, анын сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүшүнө жардам бере албай калат. Балага муктаждыктарын сөз менен билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүү үчүн, аны дароо аткарбай, бир аз убакыт күтүү керек.

Ошондой эле, балдарынын дароо эле тез жана так сүйлөөсүн талап кылган ата-энелер да ийгиликке жете алышпайт. Анткени бул балада ийгиликсиздик сезимин жаратып, өз оюн билдирүүдөгү өнүгүүсүнө тоскоолдук кылат.

Тажрыйбалар көрсөткөндөй, бала сүйлөй баштагандан кийинки алгачкы мезгилде анын сүйлөө жөндөмү абдан тез өнүгөт. Анын сөз байлыгы биринчи жылы 3 сөз болсо, үчүнчү жылы болжол менен 96 сөзгө жетет, ал эми алтынчы жылы 262 сөзгө чейин өсөт.

Баланын сөз байлыгынын өсүшү анын үй-бүлөлүк чөйрөсүнө жана үйдө, мектепте түзүлгөн тарбиялык шарттарга жараша айырмаланат. Жалпысынан алганда, бала мектепке кирген учурда жакшы сөз байлыгына ээ болот. Мугалим болсо аны өнүктүрүүгө жана туура багытка салууга аракет кылышы керек.

Балдардын сөз байлыгы жана тилдик жөндөмдөрү бир катар факторлорго жараша айырмаланат. Алардын айрымдары төмөнкүлөр:

Баланын акыл деңгээли.

Акылдуу балдар, адатта, орточо акыл деңгээлиндеги теңтуштарына караганда эртерээк сүйлөй башташат.

Физиологиялык факторлор.

Угуу кемчилиги же сүйлөө органдарында кемчилиги бар балдардын тилдик жөндөмдөрү жана сөз байлыгы мындай кемчилиги жок балдарга караганда төмөн болот.

Жыныстык фактор.

Кыздар тилдик өнүгүүдө эркек балдардан алдыда болушат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, 6–10 жашка чейинки кыздардын тилдик өнүгүү деңгээли ошол эле курактагы эркек балдардыкынан жогору болот.

Жаш фактору.

Баланын жашы өскөн сайын анын тилдик деңгээли да жогорулайт. Анткени жаш курак жетилүү менен түздөн-түз байланыштуу.

Айлана-чөйрө фактору.

Бала өсүп жаткан үй-бүлөнүн экономикалык, социалдык жана тарбиялык деңгээли, ошондой эле ата менен эненин өз ара ынтымагы бул тармакта чоң рол ойнойт.

2.4 Акыл-эстин өнүгүүсү

Акылдын негизги түркүктөрү болуп нерв системасынын, сезүү органдарынын жана мээнин саламаттыгы, ошондой эле мээнин сезилген вакыйлык менен эс тутумда сакталган маалыматтарды өз ара байланыштырууга болгон жөндөмү эсептелет. Ошондуктан бул түркүктөрдүн саламаттыгына жана балага берилүүчү маалыматтардын тууралыгына, чындыгына жана вакыйлыкка туура келүүсүнө көңүл буруу зарыл. Ошондо гана бала ошол маалыматтардын негизинде ой жүгүртө алат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, баланын жашоосунун алгачкы үч жылында анын мээси абдан ылдам өсүп-өнүгөт жана ой жүгүртүү услубдарынын негиздери калыптанат. Бул баланын энеси үчүн эмнени билдирет?

Бул анын алдында баланын билимге пайдубалын түзүү үчүн кайталангыс жана өтө маанилүү мүмкүнчүлүк бар экенин билдирет. Бул пайдубал баланын социалдык, эмоционалдык, физикалык жана акылдык жактан ар тараптуу өнүгүшүн камсыздайт жана анын таасири өмүр бою сакталып калат.

Генетикалык фактордун да таасири чоң экени чын. Бирок баланын күндөрү жана жылдары ичинде топтогон тажрыйбалары да анын акылынын өнүгүшүнө чоң таасир тийгизет. Демек, акыл-эстин өнүгүшүнө генетика менен чөйрө биргелешип таасир этет.

Бала өнүгүүнүн алгачкы баскычтарында өзүн сүйүктүү экенин сезүүгө муктаж. Бул ага коопсуздук, тынчтык жана өзүнө болгон ишеним сезимин берет. Ошондуктан ал багыттоого муктаж. Ошондой эле анын акылдык жана тилдик өнүгүүсүнө, изилдөө жана ой жүгүртүү жөндөмдөрүнүн калыптанышына жардам бере турган ар түрдүү жана көптөгөн стимулдарга бай чөйрөгө муктаж. Мындай чөйрө баланын ар кандай оюндарды ойноого болгон кызыгуусун арттырып, анын акылдык, тилдик жана социалдык өнүгүүсүн камсыз кылышы керек. Бул чөйрө оюнчуктарга жана китептерге бай болушу зарыл.

Баланын мээсинин ишмердүүлүгү чоң кишилердикине салыштырмалуу жөнөкөй болгону менен, анын активдүүлүгү чоң кишилердин мээсинин активдүүлүгүнөн эки эсе жогору болот. Неврология илимпоздору өзгөчө баланын жашоосунун алгачкы жылдарына көңүл бурушат. Анткени алар үчүн бул мезгил адам мээсинин тез үйрөнүү, ой жүгүртүүнүн негизги жолдорун калыптандыруу жана көйгөйлөрдү чечүү жөндөмү эң жогорку деңгээлге жеткен өтө маанилүү учур болуп эсептелет.

Бул энеге баласынын мээсинин табигый өнүгүшү үчүн ылайыктуу шарттарды түзүшү керек экенин билдирет. Мисалы, туура тамактанууну камсыз кылуу, баланы анын денесине ылайык келбеген тышкы таасирлерден коргоо, сүйүү, мээрим, ынтымак жана жакшы үмүткө негизделген үй-бүлөлүк чөйрөнү түзүү зарыл. Ошондой эле үй-бүлө мүчөлөрүнүн баары баланын муктаждыктарына көңүл буруп, аны менен ойноп, көңүл ачып, ар бир жакшы жүрүм-турумун кубаттап, аны изилдөөгө жана үйрөнүүгө шыктандырышы керек. Эне бала менен сүйлөшүп, ага китеп окуп берип, аны менен бирге пайдалуу ырларды угушу керек.

Баланын жашы чоңойгон сайын анын эс тутумунун көлөмү жана көңүл бир борборго топтоо жөндөмү да өсөт. Эне баласынын маалыматтарды жөн гана өздөштүрүп тим болбостон, аларды күнүмдүк иштеринде колдоно баштаганын байкайт.

Биринчи жылы баланын акылы жакшы өнүгүшүнүн натыйжасында өз денесин башкара билүү жөндөмү күчөйт. Ал күн сайын айланасындагы нерселер жана адамдар менен болгон өз ара аракеттенүү аркылуу жаңы нерселерди үйрөнөт. Ошондуктан анын айланасында дайыма өзгөрүүлөр болуп турса же мезгил-мезгили менен ар кандай жагдайларга туш болсо, анын үйрөнүүсү кыйла өсөт.

Айрыкча өзгөрүп турган нерселер бала үчүн маанилүү жана кызыктуу болуп, аларды таанып-билүүгө же пайдаланууга болгон кызыгуусун арттырса, бул анын өнүгүшүнө чоң жардам берет. Мындан тышкары, ага көңүл бурган адамдардын болушу — мисалы, аны менен бат-баттан сүйлөшүү, өөп-жыттоо же бирге күлүү — анын жүрөгүнө кубаныч тартуулап, өзүн коопсуз жана туруктуу сезишине жардам берет.

Ал эми көңүл сыртында калып, узак убакыт бою жалгыз ташталган бала кыйналып, зеригип баштайт. Ал тынчсыздануу абалына түшүп, айланасындагылардын көңүлүн буруу үчүн кыйкырууну үйрөнөт. Албетте, эне мындай нерсени каалабайт.

Бала себеп менен натыйжанын ортосундагы байланышты да үйрөнөт. Мисалы, буттарын кыймылдаткан сайын бешиги термелгенин байкайт же шылдыракты бир нерсе менен урганда үн чыкканын байкайт. Эне баласына мындай тажрыйбаларды жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк бере турган нерселерди камсыздап, анын өз божомолдорун текшерүүгө болгон аракетин колдошу керек. Ошол эле учурда берген нерселеринин баары сынбай турган нерсе болушуна көңүл бурушу зарыл. Бул үчүн сөзсүз эле кымбат оюнчуктарды сатып

берүүнүн кереги жок. Пластик кашыктарды, тарелкаларды же ар кандай формадагы идиштер менен кутучаларды берсе да жетиштүү болот.

Бала жетишкен дагы бир аклий ачылыш — бул **«нерсенин туруктуу бар болушу»** деген түшүнүк. Ал нерселер көзүнө көрүнбөй калганда жок болуп кетпестен, бар бойдон кала берерин түшүнө баштайт. Мурда анын оюнчугун төшөктүн астына жашырып коюшса, аны жок болуп кетти деп ойлоп издебей койчу. Бирок жашы чоңойгон сайын нерселер көрүнбөй калса да бар экенин андайт. Мисалы, апасы көз алдынан жок болуп кайра келет, оюнчуктары да көрүнбөй калып кайра пайда болот. Ошондуктан ал жашынмак сыяктуу көрүнүүнү, бекинчек оюндарын жакшы көрөт жана өзүнө келип жаткан адамдардын көрүнбөй калып кайра пайда болушун кызыгуу менен байкайт.

Эне баласына оюнду өзү баштоого мүмкүнчүлүк бере турган оюндарды ойлоп таба алат. Төмөндө пайдалуу айрым көрсөтмөлөр келтирилген:

1. Эне баланын башына жумшак кездемени жаап коюп: «Бөбөк кайда?» - деп сурайт. Бала оюндун маңызын түшүнө баштаганда кездемени өзү алып салат.

2. Эне эшиктин артына же эмеректин артына жашынып, денесинин бир бөлүгүн көрүнүп тургандай калтырат. Мисалы, бутун же колун көрсөтүп коёт. Бала аны издеп таап алганынан ырахат алат.

3. Эне чоң сүлгүнүн астына башын жашырып, баласына аны тартып ачууга мүмкүнчүлүк берет. Бала апасын көргөндөн кийин өзү да сүлгүнү башына жаап, кайра алып салып, апасы аны көргөндө кубанат.

Бала жашынмак оюнун жакшы өздөштүрүп, көз алдынан жоголгон нерселер узак убакыт өткөндөн кийин да бар экенин түшүнө башташы, ага апасынан жеңилерээк бөлүнүүгө жардам берет. Анткени ал апасы күнү бою жанында болбосо да сөзсүз кайра кайтып келерин түшүнө баштайт.

Эгер энеси ага жумушка же соода кылууга барарын алдын ала түшүндүрсө, бала анын элесин акылында сактап калат. Бул болсо апасынан убактылуу ажыроону жеңилдетет.

Жашоосунун үчүнчү жылында балада нерселер, аракеттер жана түшүнүктөр калыптана баштайт. Ал айрым жөнөкөй көйгөйлөрдү материалдык нерселерди колдонуу аркылуу эмес, өз акылында сыноо жана жаңылышуу жолу менен чечүүгө жөндөмдүү болот.

Ошол эле учурда анын тилдик үйрөнүүсү да өнүгөт. Эс тутуму жана сүйлөө жөндөмдөрү өнүккөн сайын жөнөкөй убакыт түшүнүктөрүн түшүнө баштайт. Мисалы, тамак жеп бүткөндөн кийин ойной аларын түшүнөт. Ошондой эле нерселердин ортосундагы байланыштарды

андай баштайт. Бул жагынан ага бөлүп-жыйноо оюнчуктары жардам берип, белгилүү сүрөттөрдүн формаларын түзүүгө үйрөтөт.

Бала сандардын маанисин түшүнө баштап, «эки» санынын маанисин аңдайт. Ошондой эле жасаган иштерин же нерселерди белгилүү бир тартипке келтире баштайт. Мурда оюнчуктан оюнчукка башаламан өтө берсе, эми куурчакты төшөккө жаткырып, андан кийин үстүн жаап коюуга жөндөмдүү болот.

Бул куракта бала болуп жаткан ар бир нерсе өзү жасаган кандайдыр бир иштин натыйжасы деп ойлойт. Ошондуктан үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири ооруп калса, муну өзүнө байланыштуу деп эсептеп, өзүн күнөөлүү сезиши мүмкүн.

Ошондой эле ал нерселерди да жандуу жандыктар сыяктуу элестетет, алардын сезимдери, максаттары жана ойлору бар деп кабыл алат. Мисалы, топтун тоголонуп кетишин анын өзү каалаганы үчүн болду деп ойлошу мүмкүн.

Ал эми корутунду чыгаруучу ой жүгүртүүдө бала көбүнчө кыял менен чындыкты аралаштырып жиберет. Ойноп жаткан учурда анын оюнчуктары кыялынын бир бөлүгүнө айланат. Мисалы, ал өзүн асманда учуп бара жаткандай же машине айдап жаткандай элестетиши мүмкүн. Ошондуктан ага айтылган сөздөрдү кылдаттык менен тандоо керек. Мисалы, энеси: «Эгер жумуртканы көп жесең, тоокко айланып каласың», - десе, бала анын тамашалап жатканын түшүнбөсө, бул сөздү чындык катары кабыл алат.

Төрт жашка келгенде бала убактысынын көбүн айланасында болуп жаткан бардык нерселер тууралуу суроо берүү менен өткөрөт. Ал энесинин берген жоопторуна өтө кылдат көңүл бурат. Эгер ал: «Күн эмне үчүн күндүз чыгат?», «Түн эмне үчүн келет?», «Бизди ким жараткан?», «Аллах кайда?» деген сыяктуу суроолорду берсе, эне бул суроолорго олуттуу мамиле жасап, туура, жөнөкөй жана түз жооп берүүгө аракет кылышы керек. Анткени бул анын билимин кеңейтүүгө жардам берет.

Ошондой эле эне жүрүм-турум эрежелерин узун түшүндүрүүгө көп көңүл бурбашы керек. Себеби бала мындай түшүндүрмөлөрдүн логикасын толук аңдай албайт. Баладан белгилүү бир ишти жасабоону талап кылып жатканда, жөн гана өзүнө зыян алып келерин билдирип коюу узун түшүндүрмөлөрдөн жакшыраак болот.

Бул куракта бала бир маселени эки башка көз караштан карай албайт. Ошондой эле бир эле учурда бир нече факторду эске алууну талап кылган көйгөйлөрдү чече албайт.

Беш жашында убакыт тууралуу түшүнүгү дагы даана боло баштайт. Мисалы, эртең мененки тамак ичүүчү убакытты, түшкү тамак ичүүчү мезгилин жана кечки тамак ичилүүчү убакытты айырмалай алат. Ошондой эле намаз убакыттарын да аңдай баштайт.

Бала окуянын айрым бөлүктөрүн эстеп кала алат, ар кандай буйруктарды аткара алат, ар түрдүү жана окшош түшүнүктөрдү айырмалай баштайт жана кыялга негизделген оюндарды ойнойт. Ошондой эле жыл жай, күз, кыш жана жаз деген мезгилдерден турарын түшүнөт.

Эгер ал бала бакчага барса, жуманын күндөрүн билет. Ошондой эле тамгаларды, сандарды, көлөмдөрдү жана геометриялык фигураларды таанып баштайт. Буларды түшүнүү ага салмактарды түшүнүүгө караганда жеңилірээк келет. Ал сандарга байланыштуу түшүнүктөрдү да аңдай баштайт. Бирок баланын корутунду чыгара билүү жөндөмү чоң кишилердикине салыштырганда дагы эле алсыз бойдон калат. Ал себеп менен натыйжанын ортосундагы байланышты толук түшүнө албайт. Ошондуктан балдар жомокторду, туура эмес түшүндүрмөлөрдү жана ар кандай ишенимдерди кандай болсо ошондой кабыл алышат. Ушундан улам анын алдында ойдон чыгарылган окуяларды же жаңылыш түшүндүрмөлөрдү айтуудан сактануу өтө маанилүү. Ошол эле учурда баланы мындай түшүнүктөрдү үйрөнүүгө мажбурлоо туура эмес. Эгер ал өзүнө кысым көрсөтүлүп жатканын сезсе, мектепке барганда бул нерселерди үйрөнүүгө каршылык көрсөтүшү мүмкүн.

Баланы жаныбарлар, өсүмдүктөр жана анын күнүмдүк жашоосунда үйдүн ичинде жана сыртында колдонулган нерселер менен кеңири тааныштыруу эң жакшы ыкма болуп саналат. Бул үчүн бала жашаган конушту, шаарды, коомдук жайларды, базарларды, бакчаларды жана талааларды кыдырып көрүшү керек.

Эне баласынын жөндөмдөрүн урматташы керек. Эгер аны менен сыртка чыкса, анын кызыгуусун ойготуп, жөндөмдөрүн өнүктүрө турган жайларга алып барышы зарыл. Ошондой эле, эне анын суроолоруна жооп берүүдө китептерден жардам алышы керек. Айрыкча бала чоңойгон сайын дүйнөнүн келип чыгышы, өлүм жана аалам тууралуу суроолору көбөйөт.

Эне баласынын акылын төмөнкү жолдор менен өнүктүрө алат:

1. Баласына коопсуз чөйрө түзүп бериши керек. Ошондо ал эркин изилдеп, айлана-чөйрөнү таанып-биле алат. Ошондой эле кучактап, бооруна алуу аркылуу анда коопсуздук жана жылуулук сезимин калыптандырышы керек.

2. Баласынын маанайына көңүл буруп турушу керек. Ал өзүн жаман сезгенде же тынчсызданганда ага жооп кайтарып, чыңалуудан жана ооруткан нерселерден алыс кармашы керек.

3. Баласы менен сүйлөшүп же ага ырдап бериши керек. Муну кийимин кийгизип жатканда, жалайгын алмаштырганда, жуунтканда, эмизгенде, эркелеткенде же көтөрүп басып жүргөндө жасай алат. Сүйлөшүүдө чоңдордун тилин колдонушу керек. Эгер бала үндөрдү укпаса же анын сөздөрүн туурабаса, дарыгерге кайрылышы зарыл. Ошондой эле бала чыгарган үндөрдү туурап, ага кызыгып жатканын көрсөтүшү керек.

4. Баласына китеп жана жомок окуп бериши керек. Кармап көрүүгө, алар тууралуу сүйлөшүүгө, көрсөтүүгө жана байкоо жүргүзүүгө кызыктыра турган китептерди тандашы керек. Ошондой эле баланы китептерди карап чыгууга үндөөсү зарыл.

5. Баласын башка балдар, ошондой эле башка энелер жана аталар менен тааныштырышы керек.

6. Баланы оюнчуктарга жетүүгө жана аларды оюндарында колдонууга шыктандыруу зарыл. Ошондой эле аны менен жашынмак сыяктуу оюндарды ойношу керек.

7. Өзү жок учурда балага кам көргөн адамдар анын колдонгон тарбиялык услубдарын карманып, балага ошол эле деңгээлде коопсуздук сезимин камсыздап жатканын текшериши керек.

8. Баласын түнкүсүн узагыраак уктоого акырындык менен көндүрүшү керек. Зарыл болсо бул боюнча дарыгерден кеңеш алса болот.

9. Баласына коштошуу ишаратын («Саламатта калгыла»), саламдашууну («Ассаламу алейкум») жана уктаар алдындагы тилекти («Түнүчөр бейпил болсун») үйрөтүшү керек. Ошондой эле макулдугун билдирип башын ийкөөнү да үйрөтсө болот.

10. Баласына Курандан айрым аяттарды жана дубаларды үйрөтүшү керек. Мисалы, уйкудан ойгонгондогу дуба:

«الحمد لله الذي أحيانا بعدما أماتنا وإليه النشور»

«Бизди өлгөндөн кийин кайра тирилткен Аллахка мактоолор болсун. Ага гана кайтуу болот».

Же унаага мингендеги дуба:

«الحمد لله الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين»

«Бизге муну (улоону) моюн сундуруп койгон Зат бардык айып-кемчиликтен таза. Биз өзүбүз буга кадыр эмес элек».

11. Баласына эртең мененки жана кечки зикирлердин айрымдарын үйрөтүшү керек.

12. Ага карата сүйүүгө толгон, туруктуу жана адилеттүү услубдарды колдонуу зарыл. Кыйкыруу, уруу же шылдыңдоо сыяктуу катаал мамиледен алыс болгон оң.

13. Эгер бала суроо берсе, анын суроолоруна түшүнүктүү кылып жооп бериши керек. Мисалы, көгүчкөн тууралуу сурап: «Көгүчкөн жумуртка тууйбу?» десе, ага: «Ооба, бул көгүчкөн жумуртка тууйт, жумуртка жарылганда андан балапандар чыгат», — деп жооп берүү сыяктуу.

14. Баланын күн ичинде эмне болорун алдын ала сезе билүү жөндөмүн өнүктүрүшү керек. Бул үчүн анын тамактануусуна, уйкусуна, сабагына жана оюнуна туруктуу тартип белгилөө зарыл.

15. Колдонгон нерселерди аларды билдирген сөздөр менен байланыштырууга үйрөтүшү керек. Мисалы, китепти көрсөтүп туруп, «Бул китеп» деп «китеп» деген сөздү угуларлык кылып айтуу керек. Ошондой эле бала тааныган адамдарды алардын ысымдары менен байланыштырып үйрөтүү зарыл. Мисалы: «Бул сенин чоң энең Хадижа», «Бул сенин агаң Саид», «Бул сенин таежең Фатима» сыяктуу.

16. Баласына адал менен арамдын өлчөмүн үйрөтүшү керек. Эгер арам иш кылса, аны чечкиндүү түрдө токтотуп: «Бул арам иш», — деп түшүндүрүү зарыл. Ошондой эле намаз окууга буюруп, ага кызыктырып, намаздын фарз экенин жана аны аткарса бейишке кирерин түшүндүрүшү керек. Муну менен бирге бейиш жана анын нематтары тууралуу көбүрөөк айтып, тозок жана анын азаптары тууралуу сүрөттөөдөн алыс болуу керек.

17. Баланын көйгөй чечүү жөндөмү туруктуу болбойт. Кээде маселени чече алса, кээде чече албай калат. Ошондуктан эне анын ой жүгүртүүсүнө ылайык келген чечим кабыл алуу жана көйгөй чечүү аракеттерин өнүктүрүшү керек. Ошондой эле көңүл ачуу жана эркелетүү максатында табышмактарды жана табышмактуу суроолорду берүүдө эч кандай көйгөй жок.

18. Баланы кубаныч, шаттык, коркуу жана ачуулануу сыяктуу сезимдерин билдирүүгө шыктандырышы керек. Ошондой эле өз сезимдерин билдирүүгө ылайыктуу сөздөрдү колдонууга жардам бериши зарыл.

19. Мектеп жашындагы баланы китеп окууга кызыктырып, ага балдар үчүн арналган китептерди, мисалы, илимий китептерди жана исламий китептерди, анын ичинде газаваттар, сийрат жана Расулуллахтын ﷺ сахабалары тууралуу китептерди алып берип турган жакшы.

20. Баласын жасаган ар бир ишинде колдоп, дем берип турушу керек. Эгер жардамга муктаж болсо, аны жардамсыз калтырбашы зарыл. Бул анын ийгиликке жетишине жана аткарып жаткан ишин аягына чыгарууга көмөк көрсөтөт. Ошол эле учурда ага ылайыктуу, чечкиндүү тарбиялык услубду колдонуу керек жана бул услуб аны кемсинтүүгө же көңүлүн чөктүрүүгө алып барбашы зарыл.

21. Үйдөн тышкаркы чөйрөдө тажрыйбасын байытууга мүмкүнчүлүк түзүп бериши керек. Мисалы, башка балдар менен ойноо же алар менен сүйлөшүү сыяктуу жамааттык иш-чараларга катыштыруусу зарыл.

22. Мектеп тапшырмаларынын аткарылышын көзөмөлдөп, мектеп менен байланышып, анын жетишкендигин жакшыртуу үчүн кызматташышы керек. Ошондой эле ага окутулуп жаткан пикирлерди көзөмөлдөп турушу зарыл. Анткени окуучуларга берилген айрым пикирлер, айрыкча жарандык тарбия сабагындагы пикирлер, Исламга каршы келет. Мындай учурда баласына булар экзамен үчүн гана окутулуп жаткан пикирлер экенин, бирок Исламга каршы келгендиктен арам экенин түшүндүрүп, алар анын акылында бекем орун алып калышына же аларга ишенип калышына жол бербеши керек.

23. Балага маалыматты даяр бойдон берүүдөн көрө, аны маалымат булактарына багыттоо пайдалуураак.

24. Айрыкча телевизордон көргөн мультфильмдерине байланыштуу балага кыял менен чындыктын айырмасын түшүндүрүү керек. Бул куракта балада хаялий (элестетүү) оюндардын бир түрү пайда болот. Мисалы, таякты ат деп элестетип минип алып, аттын кишенеген үнүн чыгарат. Же тегерек нерсени машинанын рулу деп кабыл алып, машина айдап жаткандай үн чыгарат.

Кыялий оюндар 4–5 жаш курагында тездик менен көбөйөт. Бала чыныгы дүйнөдөн кыял дүйнөсүнө өтө баштайт. Мындай оюндар аркылуу ал элестеткен ар бир абалга тиешелүү болгон сезимдерди жана эмоцияларды үйрөнөт.

Мектеп жашынан кийинки баланын кыялы акыл-эсинин өнүгүшү, турмуштагы иштерге аралашуусу жана чындык менен элестин айырмасын түшүнө башташынын натыйжасында чыгармачыл мүнөзгө ээ болот. Ошондуктан бул кыялды ар кандай көркөм, спорттук жана практикалык иш-аракеттерде пайдаланып өнүктүрүү керек.

25. Эне баласына коркунучтуу жана ойдон чыгарылган жомокторду айтып берүүдөн алыс болушу керек. Мисалы, желмогуздар, жиндер тууралуу аңгемелерди же балада коркоктук, пастык, сараңдык, бактыга таянуу жана тагдыр эмне алып келсе ошону күтүп отуруу сыяктуу сапаттарды өнүктүрө турган окуяларды айтуудан сактануусу зарыл.

Ошондой эле жаңылыш түшүндүрмөлөрдөн да алыс болушу керек. Мисалы, «Жашыл тасмадагы» (*араб дүйнөсүндөгү жомоктор китеби*) окуялар сыяктуу туура эмес түшүндүрмөлөрдү колдонбоосу керек.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

БАЛДАРЫМДЫ КАНТИП ЫНАНДЫРА АЛАМ?

Көптөгөн ата-энелер балдарынын тил албашына жана баш ийбегенине даттанышат. Эгер ата-энесинин буйругун аткарышса да, аны нааразы болуп, ачуулануу менен аткарышат жана ата-энесин зулумдук, кысым көрсөтүүдө айыпташат. Анда ата-эне балдарын каалаган нерсесине кантип ынандыра алат? Алардын ичинде буйрукту каалоо, сүйүү, мажбурлоосуз жана зордоосуз аткарууга болгон түрткүнү кантип пайда кыла алат?

3.1 Үлгү болуу

Тарбияда үлгү болуу — баланы оң же терс жактан калыптандыруудагы эң ийгиликтүү таасир берүүчү ыкмалардын бири. Эгер тарбиячы чынчыл, ишенимдүү, жоомарт жана ар-намыстуу болсо, бала да чынчылдыкка, ишенимдүүлүккө, ар-намыстуулукка жана жоомарттыкка тарбияланат.

Эгер тарбиячы жалганчы, кыянатчы жана сараң болсо, бала да жалганчылыкка, кыянаттыкка, сараңдыкка, коркоктукка жана пастыкка тарбияланат. Ошондуктан ата-эне балдарына сиңиргиси келген сапаттарга өзү да ээ болушу, ошондой эле балдарды тарбиялагысы келген жүрүм-турум эрежелерин өзү да сакташы керек. Ата-эне өзү ачууланган же кекчил болуп туруп, баладан сабырдуулукту же кечиримдүүлүктү талап кыла албайт. Ошондой эле өзү тамак-аш жана суусундуктагы бардык саламаттык эрежелерин бузуп туруп, баладан аларды сактоону талап кыла албайт.

Ата-энесинен куфр сөздөрдү, сөгүнүү жана кемсинтүү сөздөрүн уккан бала үчүн таттуу тилдүү болууну үйрөнүү кыйын. Ата-энесинен катаалдыкты жана оройлукту көргөн бала үчүн мээримдүүлүк менен сүйүүнү үйрөнүү кыйын. Ата-энесинен ачууланууну жана катуу мүнөздүүлүктү көргөн бала үчүн тең салмактуулукту үйрөнүү кыйын.

Жахиз риваят кылат: Укба ибн Абу аль-Ас уулун мугалимге тапшырып жатып мындай деген: «Баламды тарбиялоодо эң биринчи өзүңдү оңдоодон башта. Анткени алардын көздөрү сенин көзүңө байланган. Алар үчүн жакшы нерсе — сен жакшы деп эсептеген нерсе, жаман нерсе — сен жаман деп эсептеген нерсе. Аларга даанышмандардын өмүр жолун жана адептүү инсандардын ахлагын үйрөт. Аларды мени менен коркутуп, эскертип тур, бирок мага жеткирбей өзүң тарбияла. Алар үчүн ооруну билмейинче дарылоого

шашылбаган дарыгер сыяктуу бол. Менден эч кандай шылтоо же себеп издеп убара болбо, анткени мен сенин жөндөмүнө жана тажрыйбаңа толук ишенем».

Ата-эне улуу баланы тарбиялоого өзгөчө көңүл буруп, ага бардык күч-аракетин жумшоосу керек. Анткени анын инилери жана карындаштары аны өздөрүнө үлгү кылып алышат.

3.2 Балдарды ынандырууда окуяларды колдонуу

Бул услуб психологиялык таасирлерге, аң-сезимде калыптанган элестерге жана аклий далилдерге ээ. Куран окуяларды кеңири колдонгон, анткени ал түшүнүктөрдү адамдардын көңүлүнүн тереңине сиңирүүдөгү маанилүү ыкма болуп саналат.

Курандагы окуялардын үч өзгөчөлүгү бар:

- Ойлонууга таасир кылуу.
- Сабак жана ибрат алуу.
- Жүрөктөрдү жибитүү.

Ойлонууга таасир кылуу:

Аллах Таала мындай деди:

﴿فَأَفْضُصَ الْقِصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾

«Алар пикир кылуулары үчүн бул аңгемени сүйлөп бер!»
(Аъраф: 176).

Курани Каримде ой жүгүртүүнүн баскычтарын көрсөткөн көптөгөн окуялар келген. Алардын ичинде пайгамбарлар менен алардын коомдорунун ортосунда акыйда маселелеринде болгон талкуулар баяндалган окуялар бар.

Аллах Таала Фиръавндын тили менен мындай деди:

﴿قَالَ أَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا وَلَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ ۖ وَفَعَلْتَ فَعْلَتَكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

«(Алар келип, Фиравнга ушул сөздөрдү айтышканда, ал Мусага карап) айтты: «Биз сени балалык чагында өз ичибизде (ак сарайыбызда) тарбиялабадык беле, өмүрүндүн бир нече жылында арабызда турган элең го! Кийин сен (жакшылыгыбызга) шүгүрсүз кимселерден болуп, кылмыш кылган элең (бир Кыбтийдн өлтүрүп коюп, качып кеткен элең) го!». (Шуара: 18–19).

Ага Муса عليه السلام жооп берди. Аллах Таала анын тили менен мындай деди:

﴿قَالَ فَعَلْتُهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ ۖ فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ ۖ وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

«(Муса) айтты: Ошондо мен ал ишти билбей туруп кылган элем. Андан соң силерден коркуп, качып кеттим. Кийин Раббим мага даанышмандык - билим тартуулады жана мени пайгамбарлардан кылды. Ошол сен мага колко кылып жаткан нематың - бар болгону сен бани Исраилди кул кылып алгандыгың». (Шуара: 20–22).

Фиръавн ага жооп берип мындай деди:

﴿قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

«Фиравн: «Бардык ааламдардын Раббиси (дегениң) эмнеси?»
(Шуара: 23).

Муса عليه السلام жооп берди:

﴿قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنُتُمْ مُوقِنِينَ﴾

«(Муса) айтты: «Ал, эгер ишене турган болсоңор, асмандар менен Жердин, ошондой эле алардын арасындагы бардык нерселердин Раббиси - Эгеси». (Шуара: 24).

Аллах Таала Фиръавндын тили менен мындай деди:

﴿قَالَ لِمَنْ حَوْلَهُ أَلَا تَسْمِعُونَ﴾

«(Фиравн) айланасындагы (жан-жөкөрлөрүнө): «Укпайсыңарбы», деп (мазактады)». (Шуара: 25).

Муса عليه السلام жооп берди:

﴿قَالَ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ﴾

«(Муса) айтты: «Ал силердин да, өткөн ата-бабаларыңардын да Раббиси». (Шуара: 26).

Фиръавн жооп берди:

﴿قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ﴾

«(Фиравн): «Силерге элчи кылып жиберилген бул пайгамбарыңар, шек - күмөнсүз жинди», деди». (Шуара: 27).

Муса عليه السلام жооп берди:

﴿قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنُتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

«(Муса) айтты: «Эгер акыл жүгүртө алуучу болсоңор, Ал Батыш менен Чыгыштын, ошондой эле алардын арасындагы бардык нерселердин Раббиси». (Шуара: 28).

Фиръавн айтты:

﴿قَالَ لَئِنْ اتَّخَذْتُ إِلَٰهًا غَيْرِي لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ﴾

«(Фиравн): «Ант болсун, эгер сен менден өзгөнү кудай кылып ала турган болсоң, албетте мен сени камалгандардын катарына кошуп койомун!» деди. (Шуара: 29).

Муса عليه السلام айтты:

﴿قَالَ أَوْ لَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ مُّبِينٍ﴾

«(Муса) айтты: «Эгер мен сага (өзүмдүн чыныгы пайгамбар экендигимди далилдей турган) ачык нерсе – керемет келтирсем дагыбы?» (Шуара: 30).

Фиръавн айтты:

﴿قَالَ فَأْتِ بِهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

«(Фиравн): «Анда, эгер чынчылдардан болсоң, ошол (кереметинчи) келтирчи?!» деди. (Шуара: 31).

Ушул диалогдун акырына чейин карасак, пайгамбарлардын окуяларынын арасында ушуга окшогон, ой жүгүртүүгө түрткү берген

көптөгөн диалогдор бар. Ой жүгүртүүнүн бир түрү — көйгөйлөрдү чечүү услубу. Бул Юсуф عليه السلامдын окуясында да кездешет.

Аллах Таала мындай деди:

﴿وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَالْأَفْيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

«(Экөө тең) эшик тарапка жүгүрүштү жана (Зулайка Юсуфка жетип барып) анын көйнөгүн аркасынан жыртып жиберди. Эшик алдында болсо (Зулайканын) кожоюну-эринге жолугуп калышты. (Ошондо Зулайка эрине карап): «Сенин үй-бүлөөңө жамандык кылмакчы болгон адамдын жазасы же зындан, же болбосо жан чыдагыс азап», деди». (Юсуф: 25).

Аллах عليه السلام өзүн зынага чакырган кожоюндун аялынан качып жөнөдү, ал болсо анын артынан кууп барды. Экөө эшикке жеткенде, аял анын көйнөгүн артынан жыртып жиберди. Ошол учурда эшиктин жанынан күйөөсү чыгып калды. Ошондо аял чындыкты тескери буруп, Юсуфту өзүнө асылууга аракет кылды деп айыптап, ага жаза берүүнү талап кылды.

Юсуф عليه السلام эмне кылды? Ал дароо өзүн коргоп, өзүнө коюлган айыпты четке какты. Аллах Таала анын тили менен мындай деди:

﴿قَالَ هِيَ رَاودَتْنِي عَنْ نَفْسِي﴾

«(Юсуф) айтты: «Анын өзү мени жолдон чыгармакчы болду». (Юсуф: 26).

Маселени чечүү керек эле. Ошондо кожоюндун аялынын туугандарынан бир киши маселени чечүүнүн жолун сунуштады. Ал көйнөктү текшерүүнү сунуштап, жыртылган жери кайсы тарапта экенин аныктоо керектигин айтты. Эгер көйнөк артынан жыртылган болсо, анда Юсуф чындыкты айткан болот. Анткени бул учурда ал өзүнүн арнамысын сактоо үчүн андан качып бараткан болот. Ал эми көйнөк алдынан жыртылган болсо, анда аялдын доосу туура болуп, Юсуф ага кол салган болот. Алар эмне табышты? Көйнөктүн артынан жыртылганын табышты. Мына ушундайча бул маселе чечилди. Натыйжада Азирети Юсуф عليه السلام күнөөсүз экени далилденип, айып кожоюндун аялына коюлду.

Ушул сыяктуу эле бала да жашоосунда туш болгон көйгөйлөрдү чечүүгө үйрөтүлүшү керек. Бул үчүн анын көйгөйлөрүн түшүнүү максатында аны кунт коюп угуу жана аларды чечүүнүн жолдорун аны менен бирге талкуулоо зарыл. Ал тургай балдар өз ара урушуп кеткенде да, маселенин себебин билүү үчүн алар менен сүйлөшүү жана көйгөйдү өздөрү чечүүсүнө үндөө керек.

3.3 Сабак жана ибрат алуу

Аллах Таала мындай деди:

﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾

«Чынында эле, алардын аңгемелеринде (тарыхый баяндарында) акыл ээлери үчүн ибрат-үлгү бар». (Юсуф: 111).

«Ибрат» сөзү «түшүндүрүү» маанисиндеги «абара» сөзүнөн алынган. «Абир» — нерсеге назар салып караган адам. Ал эми «мустабир» — бир нерсени башка нерсе менен салыштырган адам.

Аллах Таала мындай деди:

﴿فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ﴾

«Демек, эй акыл ээлери, (алардын акыбалынан) үлгү алгыла!» (Хашр: 2).

Башкача айтканда, Надир жана Курайза урууларын каптаган азап жөнүндө ой жүгүрткүлө, өз иштеринерди алардын иштери менен салыштыргыла жана аларга түшкөн азаптан сабак алгыла.

Демек, Куранда келген окуялар адам аларга назар салып, андан сабак алышы үчүн баяндалган. Башкача айтканда, өзүнүн иштерин окуядагы каармандардын иштери менен салыштырып, туура чечим чыгарышы үчүн айтылган. Ошондуктан ата-энелер балдарына окуяларды айтып берип, алардын жүрүм-турумун окуядагы каармандардын жүрүм-туруму менен салыштырууга үндөшү керек. Ошентип бала өзүнүн жүрүм-турумуна өзү баа бере алат.

Мисалы, тарбиячы Ибрахим عليه السلامдын окуясын, Аллахтын ага уулу Исмаилди عليه السلام курмандыкка чалууга буйруганын жана экөөнүн тең Аллахтын буйругун дароо аткарууга шашылганын айтып берсе, балдар өз иштерин Ибрахим менен Исмаилдин عليهما السلام иштерине салыштырып, өздөрүнө мындай суроолорду бериши керек: «Биз да Аллахтын буйруктарын, канчалык оор жана кыйын болбосун, аткарууга шашылабызбы же “Аллах Кечиримдүү, Ырайымдуу” деп шылтоо кылып кайдыгерлик кылабызбы?» Эгер ата-эне балдарына Юсуф عليه السلامдын окуясын айтып берсе, алардын баары өз жүрүм-турумун Азирети Юсуф عليه السلامдын жүрүм-туруму менен салыштырып, өздөрүнө мындай суроолорду бериши керек: Харамга чакырган бардык азгырыктарга каршы тура алабызбы? Ислам дааватын көтөрүп, бардык абалдарда жана шарттарда жакшылыкка буюруп, жамандыктан кайтарабызбы? Бир тууганың сага канчалык чоң жамандык кылбасын, өч алууга күчүң жетип турган учурда аны кечирип, ага кек сактабай коё алабызбы? Пландоо, башкаруу жана ишти мыкты аткаруу жөндөмүнө ээминби?

Ибрат түшүнүгүнө насыят жана эскертүү да кирет. Аллах Таала мындай деди:

﴿وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَمَثَلًا مِّنَ الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلِكُمْ وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ﴾

«(Эй момундар), чындыгында, Биз силерге ачык-айкын аяттарды, силерден мурда өткөн заттар туурасындагы мисалдарды жана такыбаа кишилер үчүн нарк-насаатты түшүрдүк». (Нур: 34).

Насыят — адамга иштердин натыйжаларын эскертүү. Башкача айтканда, анын жүрөгүн жумшарта турган сооп жана жаза тууралуу эскертүү.

Ибн Сидда мындай деген: «Насыят — адамга анын жүрөгүн жумшарта турган сооп жана жаза жөнүндө эскертүү».

Демек, насыят — эскертүү жана коркутуу, башкача айтканда, адамдын көңүлүнө таасир этүүчү сөз. Ал пикирди берүүдө адамдын сезимдерине кайрылуу, башкача айтканда, андагы тирүүлүк күчүнөн келип чыккан сезимдерге кайрылуу болуп саналат. Бул пикирдин жүрүм-турумга таасир этүүчү түшүнүккө айланышына жардам берет. Ошондуктан окуялар терең түшүнүктөрдү дарылоодо кеңири колдонулган.

Буга эң жакшы мисал — Пайгамбарыбыз ﷺ зынага уруксат сурап келген адам менен болгон мамилеси. Ал кишинин ар-намысы жана абийиринде болгон кызгануу сезимине кайрылып мындай деди: «Муну энең үчүн жакшы көрөсүңбү (же каалайсыңбы)?».

Ал киши: «Жок, эй Аллахтын Элчиси», — деди.

Пайгамбарыбыз ﷺ айтты: «Адамдар да муну өз энелери үчүн жакшы көрүшпөйт.

Муну карындашың үчүн жакшы көрөсүңбү?».

Ал киши: «Жок, эй Аллахтын Элчиси», — деди.

Пайгамбарыбыз ﷺ айтты: «Адамдар да муну өз карындаштары үчүн жакшы көрүшпөйт».

Ошентип ал ага өзүнүн жакын аял туугандарынын ар бирин атап сурай берди. Ал болсо ар биринде: «Жок, эй Аллахтын Элчиси», — деп жооп берип турду. Андан кийин Пайгамбарыбыз ﷺ анын көкүрөгүнө колун коюп, ага дуба кылды. Ошентип ал киши мурда эң жакшы көргөн нерсеси болгон зынадан жийиркенип чыгып кетти.

Бул — Курани Каримдин услубу. Ал кандайдыр бир маселе боюнча шарият өкүмүн баяндагандан кийин адамдардын сезимдерине кайрылып, сооп-жаза, Бейиш жана Тозок тууралуу, алардын ар кандай нематтары менен азаптарын сүрөттөрдү, үндөрдү жана сезимдерди чагылдыруу аркылуу эске салат. Мисалы, Аллах Тааланын төмөнкү сөздөрүн алалы:

﴿الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْفُضُونَ الْمِيثَاقَ ۖ وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ ۖ وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْا زَكَاةً مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَذَرَعُوا بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةِ﴾

«(Бул аяттардан) жалаң Аллага берген убада шерттерин аткара турган, жана убадаларын бузбай турган акыл ээлери гана эскертме алышат. Алар-Алла байланышууга буюрган нерселерди (тактап айтканда, тууган- уруктар менен карым-катнашты) байланыштырат. Жараткандан коркушат жана оор эсеп-кысапка дуушар болушунан коркуп, (дайым жакшы иштерди кылууга умтулушат). Жараткандын Жүзүн (ыраазылыгын) эңсеп (мээнет-машакаттарга) сабыр-канаат кылып намаздарын толук аткарган жана Биз ырыскы кылып берген нерселерден жашыруун жана ашкере кайыр-садага кылган, ошондой эле жамандыкты жакшылык менеи кайтара турган заттар...» (Раъд: 20–22).

Аллах Таала алардан талап кылынган шарият өкүмдөрүн баяндагандан кийин алардын пикирлерине жана ички каалоолорунан келип чыккан сезимдерине кайрылып мындай деди:

﴿لَهُمْ غُفَى الدَّارِ ۖ جَنَّاتٌ عِدْنُ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ ۖ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ﴾

«...дал ошолор үчүн Акырет мекени бар, (ал журт) түбөлүк тура турган бейиштер болуп, алар ал жайларга, ата-бабалары, жубайлары жана урпактарынан турган саалых пенделер менен бирге киришет. Кийин алардын алдыларына ар эшиктен периштелер кирип (мындай дешет): «(Алла жолунда мээнет-машакаттарга) сабыр-канаат кылып өткөндөрүңөр себептүү (эми бул бейиштерде) силерге тынчтык-бейпилдик болсун. Бул Акырет мекени канчалык жакшы!» (Раъд: 22–24).

Ата-эне да балдарга кандайдыр бир милдетти жүктөгөндө алардын сезимдерине кайрыла алат. Мисалы, аларды ата-энесин урматтоого жана баш ийүүгө үндөгөндө, аларга жакшылык кылган жана аларга жакшы мамиле жасаган баланын ала турган сообу жөнүндө айтып берсин. Бул жаатта келген риваяттар менен окуяларды колдонсун. Ошондой эле баладан намаз окууну же орозо кармоону талап кылганда, ага бул ибадаттардын акыреттеги улуу сообу, Аллахтын андан ыраазы болушу, ата-энесинин андан ыраазы болушу жөнүндө айтып берсин. Бул анын жашоосундагы ийгилигине жана Аллахтын тавфикине себеп боло турганын түшүндүрсүн.

3.4 Ата-эне менен балдардын ортосунда жакындыкты пайда кылуу

Ата-эне менен балдардын ортосундагы жакындык жана сүйүү балдардын ата-энеге жооп кайтаруусуна, аларга баш ийүүсүнө, урматтоосуна жана ата-энеси койгон жүрүм-турум эрежелерин аткаруусуна чоң таасир этет. Анда балдар менен жакындыкты кантип пайда кылууга болот?

Биринчиден: Баланын жүрүм-турумуна, сүйлөгөн сөздөрүнө, кол жана көз кыймылдарына, дем алуу өзгөчөлүгүнө, жаңсоолоруна жана мимикасына байкоо жүргүзүү аркылуу анын кабыл алуу жөндөмүн аныктоого болот.

1. Көрүү (визуалдык) тутуму өнүккөн балдар: Көрүү аркылуу кабыл алуусу күчтүү бала, адатта, үнүн бийик чыгарып, тез сүйлөйт жана сүйлөп жатканда колун өйдө көтөрүп турат. Анын сөздөрү ар кандай түстөр менен сүрөттөөлөргө бай болот. Мындай балдар өтө активдүү, жандуу, шыктануусу жана энергиясы жогору болушу менен айырмаланат. Аны бир нерсеге ынандыруу үчүн далилдер жана көрсөтмөлөр керек. Тартипти, туура тизилген системаны жакшы көрөт жана алдындагы нерсенин эң майда деталдарына чейин байкайт. Уккан жана көргөн нерселерин кагазга жазып же сүрөтүн тартып алууга муктаж болот, жазуудагы орфографиялык каталарды дароо байкайт жана кыялданууга жакын келет.

Бир нерсени эскерүү учурунда көздөрү көбүнчө жогорку сол тарапка карайт. Ал эми элестетип жаткан учурда көздөрү жогору ортого карайт. Оңго-солго көп каранат. Сырткы келбетине көңүл бурат жана тыкандыкты жакшы көрөт. Бир нерсени көрсөткөндө колун сунуп сөөмөйү менен көрсөтөт.

2. Угуу тутуму өнүккөн балдар.

Окуп жатканда үнү так чыгат. Үнүнүн тембри ар түрдүү болуп, кээде көтөрүлүп, кээде төмөндөйт. Үнүнүн тону орточо жана кыска болуп, сүйлөөсү жеңил агым менен жүрөт. Сүйлөө ылдамдыгы орточо болот. Кыска сүйлөмдөрдү колдонот. Сөздөрүндө үндөргө байланышкан түшүнүктөр көп кездешет, мисалы: конгуроо, кыйкыруу, тынчтык, дүңгүрөө, жаңырык.

Башын телефон менен сүйлөшүп жаткан адамдай оңго-солго кыйшайтып турат. Башкаларды туурап берүү жөндөмүнө ээ. Угуп жаткан учурда кээде колун оозуна же жаагына коюп алат. Бул анын ички сүйлөшүүсү бар экенин көрсөтөт. Көздөрү кулак тарапты көздөй орто деңгээлде болот. Ыңгайлуу түрдө дем алат. Дем алуусу көкүрөк

аркылуу туурасынан жүрөт. Мындай бала ачык, коммуникативдүү жана сүйкүмдүү болушу менен айырмаланат. Башкаларды кунт коюп уга билет, маектешүүнү, талкууларды жана ар кандай кыймыл-аракеттерди жакшы көрөт. Ал үчүн жазганга караганда сүйлөгөн бир топ жеңил. Ар кандай үндөр анын көңүлүн дароо бурат, эс тутуму абдан күчтүү келип, көргөн нерсесине караганда уккан нерсесин оңой эстеп калат.

3. Сезимтал балдар.

Сезимтал бала жай сүйлөйт. Үнү акырын болот. Зарыл болбогон майда-чүйдө нерселерге көңүл бурат. Көпчүлүк учурда унчукпай жүрөт. Тынч үн менен сүйлөп, сезимдерге байланышкан узун сүйлөмдөрдү колдонот. Көздөрү төмөн карайт. Дем алуусу терең жана жай болот. Көп кыймылдайт. Көңүл буруу үчүн башкаларга колу менен тийип коёт.

Окуп жаткан учурда колун көрсөткүч катары колдонот. Кыялга баткан сайын жүзү жаркырап көрүнөт. Жаңсоолору төмөн деңгээлде болот. Табигый мүнөздүү. Сүйлөшүп жаткан адамга жакын келет. Нерселерди өз колу менен жасоону жактырат. Колдорунун алакадары ичти карайт. Сезимдерге жана ички туюмдарга көңүл бурат. Кол эмгегин жакшы көрөт. Тажрыйба аркылуу үйрөнөт. Окуяларды жакшы көрөт жана алардан таасирленет.

Балдардын кабыл алуу системасын билүүнүн маанилүүгү

Эгер ата-эне балдарынын кабыл алуу системасын билсе, аларга ошол системага ылайык таасир бере алат. Эгер көрүү системасына ээ болгон балага таасир бергиң келсе, аны менен тез жана бийик үн менен сүйлөш. Түшүндүрүү каражаттарын (сүрөттөрдү, чиймелерди) колдон. Теманы жалпы көрүнүштө түшүндүр. Ага өтө жакын барба.

Эгер бала угуу системасына ээ болсо, сүйлөөнүн ылдамдыгын орточо карма. Дем алуу да орточо болсун. Теманы жалпы түрдө түшүндүрүп, сүйлөшүп жатканда үн тембрин өзгөртүп туруу керек.

Ал эми бала сезимтал болсо, жай жана тынч сүйлөшүү маанилүү. Терең дем алып, теманы майда-чүйдөсүнө чейин түшүндүр. Ага жакын барып, сезимдерин ойгот жана ага физикалык жакындыкты билдирип сүйлөшүү зарыл.

Экинчиден: Баланын стратегиясын аныктоо

Көп адамдар бир нече кабыл алуу системасын бириктиришет. Айрымдар угуу жана көрүү системаларын, башкалар угуу жана сезүү системаларын, дагы бирөөлөр үчөөнү тең айкалыштырышы мүмкүн. Ошондуктан баланын өз тажрыйбаларын калыптандырууда кайсы стратегияны колдонорун билүү зарыл.

Муну түшүндүрүү үчүн инисине же агасына карата душмандык сезими пайда болгон баланы мисал кылып алалы. Эгер бала бир

тууганына карата душмандык сезимин алып жүрсө, ата-эне ал бул сезимди кандай стратегия аркылуу пайда кылганын аныкташы керек. Андан кийин ошол сезимдин тартибин өзгөртүү аркылуу анын өзгөрүшүнө аракет кылат.

Бул төмөнкү кадамдар аркылуу жүзөгө ашат:

1. Сөздү баланын алгачкы душмандык мамилесинен баштоо. Бул үчүн анын бир тууганына каршы жасаган агрессивдүү аракетин, мисалы урганын же анын буюмдарын бузганын эске салуу керек.

2. Андан: «Бир тууганыңа карата душмандык жана жек көрүү сезимин пайда кылган эң биринчи нерсе эмне болгон? Бир нерсени көрдүңбү, уктунбу же кандайдыр бир нерсени сездинби?» — деп сура.

3. Анын жооп беришине мүмкүнчүлүк бер. Ошол эле учурда көздөрүнүн жана колдорунун кыймылдарын, жүзүнүн өңүн жана сүйлөп жаткандагы сөздөрүн байка.

4. Эгер ал бир тууганына болгон жек көрүүнү пайда кылган бир нерсени көргөнүн айтса, анда көргөн нерсенин же көрүнүштүн көлөмү, түсү кандай болгонун, ачык түстүү же күңүрт беле ж.б.у.с. суроолорду бер. Эгер бир тууганынын сөзүн уккандан кийин жек көрүү пайда болгонун айтса, анда үн кандай болгонун сура: катуу, акырын, ичке же жоонбу?

5. Ошондой эле андан: «Андан кийин эмне уктун? Андан кийин эмне болду? Ичинден бир нерсе дединби? Акылыңда кандайдыр бир элес пайда болдубу? Же кандайдыр бир сезимге кабылдыңбы?» — деп сура.

Айрым балдардын стратегиясы төмөнкүдөй болот: (Т У → И С → И С). Башкача айтканда, алгач (тышкы угуу) — бир тууганынын аны сөгүп жатканын угат. Андан кийин (ички сүйлөшүү) — өзү менен өзү сүйлөшүп, ошол сөгүнгөн сөздөрдү ичинен кайталайт. Акырында (ички сезим) — жек көрүү жана кек сактоо сезими пайда болот.

Жек көрүү сезимин сүйүүгө алмаштыруу

Эгер ата-эне бир баласынын экинчисине карата пайда болгон жек көрүү сезимин сүйүү сезимине алмаштыргысы келсе, анда бала өз ичинде жек көрүүнү кантип калыптандырса, ошол эле ыкманы тескери багытта колдонуу керек. Ал төмөнкүдөй жүргүзүлөт:

1. Баладан мурун аркылуу төрт секунд бою терең дем алып, өпкөсүн абага толтуруусун, андан соң демин сегиз секунд кармап турушун, кийин оозу аркылуу төрт секунд ичинде жай чыгарууну өтүнүңүз.

2. Ошондой эле өзүн ыңгайлуу сезген абалда отуруп, денесин бошоңдотууну өтүнүңүз.

3. Көзүн жумуп, бир тууганынын: «Мен сени жакшы көрөм. Мени менен оюнчуктарымды бөлүшүп, чогуу сүйлөшүп турушунду каалайм», – деп айтып жатканын элестетүүсүн өтүнүңүз.

4. Бир тууганы аны өөп, өзү абдан жакшы көргөн кооз белекти берип жатканын элестетүүсүн өтүнүңүз.

5. Ушул элести аң-сезиминде чоңойтуп, анын түстөрүн мурдагыдан да жарык жана таасирдүү кылып элестетүүсүн өтүнүңүз.

6. Бир тууганына болгон жек көрүү сезими жүрөгүнөн кара шар сыяктуу чыгып, терезеден сыртка учуп чыгып, отко түшүп күйүп кеткенин, андан кийин анын үстүнө суу куюлганын элестетүүсүн өтүнүңүз.

7. Бир тууганына болгон сүйүү жүрөгүнө кирип, аны кубаныч жана шаттыкка толтурганын элестетүүсүн өтүнүңүз.

3.5 Балдарга ыңгайлуу шарт түзүү

Эгер уулуңуз же кызыңыз сиз каалаган нерсени эмес, башка нерсени тандап жатканын көрсөнүз, мисалы, ал достору менен ойногусу келип, ал эми сиз анын убактысын окууга жана аракеттенүүгө жумшап, келечегин жакшыраак куруусун кааласаңыз, же анын жүрүм-туруму жана адеп-ахлагы жакшы болуп, арак жана баңгизат сыяктуу нерселерге жакындабашын кааласаңыз, анда балдарыңызды кантип ынандырасыз?

Бул багытта бала менен өз ара түшүнүшүүнү жана жакындыкты түзүү жардам берет. Аны менен сүйлөшүүнү баштаардан мурда төмөнкү кадамдарды аткарып, аны менен өз ара түшүнүшүүнү түзүнүз:

Кайталоо: Аны менен каалаган тема боюнча сүйлөшүп жатып, анын кыймылдарын, сүйлөө ыкмасын, дем алуу ритмин жана көзүнүн кыймылдарын өзү байкабай тургандай кылып туураңыз.

Ыңгайлашуу: Сүйлөшүүнү улантып жатып, аны бир нече мүнөт бою туурай бериңиз.

Жетектөө: Ага болгон таасириңиздин деңгээлин билгиңиз келсе, өзүнүздүн кыймылдарыңыздын бирин өзгөртүп, андан кийин аны байкаңыз. Эгер ал сиздин кыймылыңызды кайталап калса, демек сиз аны жетектей баштадыңыз жана ал азыр сиз талкуулагыңыз келген каалаган теманы кабыл алууга толук даяр. Ошондо аны менен сүйлөшүүнү баштаңыз. Эгер ал сиздин кыймылыңызды кайталабаса, анда аны менен өз ара түшүнүшүү үчүн дагы бир жолу аракет кылыңыз.

3.6. Балдар менен кантип маектешүүнү билүү

Кандайдыр бир маселе боюнча баланы ынандырууга аракет кылуудан мурда, ата-эне анын кандай типтеги адам экенин жана кандай ой жүгүртөрүн билиши керек.

Ал ырахат алууну артык көргөн адамдарданбы же көбүнчө азаптан жана жагымсыз нерселерден качууга көңүл бургандарданбы?

Ал айланасындагылардын сөзүнө көбүрөөк таасирленген балдарданбы же өзүнүн ички ойлоруна көбүрөөк таянгандарданбы?

Ал өзүнүн жеке кызыкчылыктарын биринчи орунга койгондордонбу же кызыкчылыктарынын чөйрөсү кең болуп, башкалардын кызыкчылыктарына да көңүл бурабы?

Ал нерселердин айырмачылыктарына көңүл бургандарданбы же окшоштуктарына көңүл бурган балабы?

Ал бир эле жолу айтканда тез ынанган балдарданбы же ар бир жолу кайрадан түшүндүрүп, ынандырууну талап кылабы?

Ал иштерин аргасыздыктан аткарган балдарданбы же каалоо жана кызыгуу түрткү болгон балабы?

Булардын ар бир түрү менен сүйлөшүүнүн өзүнө ылайык ыкмасы бар.

1. Ырахатка жетүүгө умтулуу жана жазадан качуу

Эгер балаңыз ырахат алууну жактырган балдардан болсо, анда сиз каалаган нерсени аткарса кандай жакшы натыйжаларга жетерин айтып бериңиз. Эгер анын намаз окуусун, орозо кармоосун же жакшы адеп-ахлакка бекем болушун кааласаңыз, ага бейиштеги ар түрдүү нематтарды айтып бериңиз. Эгер анын сабагына көңүл бурушун кааласаңыз, анда окууда ийгиликке жетсе ала турган сыйлыктар жөнүндө айтып бериңиз.

Ал эми эгер балаңыз жазадан качууга көбүрөөк көңүл бурган адамдардан болсо, анда бир туугандарына орой мамиле жасап, катаалдык көрсөтө берсе, Аллахтын азабына жана каарына дуушар болорун айтып бериңиз. Ошондой эле апасына жаман мамиле кылганы үчүн өлүм алдында шахадатты айта албай калган адамдын окуясын айтып бериңиз.

2. Ички жана тышкы таянычтар

Эгер балаңыз башкалардын мамилесине жана көз карашына таасирленген адамдардан болсо жана анын бир туугандары же достору менен уруша бербешин кааласаңыз, анда мындай жүрүм-турумун уланта берсе, бир туугандары менен достору ага таарынып, аны менен сүйлөшпөй, чогуу ойнобой каларын айтып бериңиз.

Ал эми эгер ал өзүнүн жеке ишенимдеринен башка эч нерсеге таасирленбеген, айланасындагылардын пикирин көп эске албаган балдардан болсо (башкача айтканда, өзүнө өтө ишенген балдардан болсо), анда ага чыныгы күч бир туугандарына же досторуна кол көтөрүүдө эмес, өзүн кармай билүүдө, өз напсисин көзөмөлдөп, ачууланганда өзүн токтото билүүдө экенин түшүндүрүнүз. Анткени Мухаммад ﷺ мындай деген:

"ليس الشديد بالصرعة إنما الشديد الذي يملك نفسه عند الغضب"

«Күчтүү адам башкаларды жыгып жеңген адам эмес. Чыныгы күчтүү адам — ачууланганда өзүн кармай алган адам».

Ошондой эле момундар бири-бирине жумшак жана кичи пейил, ал эми каапырларга жана бузукулук кылгандарга карата бекем жана күчтүү болушу керек экенин түшүндүрүнүз. Аллах Таала Өзү сүйгөн коом жөнүндө мындай деген:

﴿أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

«Алар момундарга өтө жөнөкөй карапайым, каапырларга болсо катуу кол». (Маида: 54).

3. Жеке кызыкчылыктарга же жалпы кызыкчылыктарга көңүл буруу

Эгер балаңыз көбүнчө өзүнүн жеке кызыкчылыктарын ойлогон балдардан болсо (анда бир аз өзүмчүлдүк же сараңдык бар болсо) жана сиз аны жоомарттыкка, башкаларды өзүнөн жогору коюуга, сараңдык менен өзүмчүлдүктөн алыс болууга үйрөткүңүз келсе, анда муктаждарга жана кедейлерге жардам берсе, ошондой эле бир туугандары же достору муктаж болгондо аларга көмөк көрсөтсө, акыретте ага чоң сооп жазыларын айтып бериңиз. Бул дүйнө акыреттин эгин талаасы экенин, бул дүйнөдө эмнени эксе, акыретте ошону табарын түшүндүрүнүз. Мындан тышкары, ал бул дүйнөдө да адамдардын сүйүүсүнө ээ болорун айтыңыз.

Ал эми эгер ал жалпы кызыкчылыктарга көңүл бурган балдардан болсо, анда ага мусулмандын өзү жана башкалар үчүн жоопкерчилиги бар экенин түшүндүрүп, коомдук пайдалуу иштерге катышууга шыктандырыңыз.

4. Окшоштуктарга же айырмачылыктарга көңүл буруу

Эгер балаңыз көргөн нерселеринин айырмачылыктарына көбүрөөк көңүл бурган балдардан болсо, анда ага башкалар менен жакшы мамиле түзүү кыйыныраак болушу мүмкүн, анткени ал өзү менен башкалардын ортосунда дайыма айырмачылыктарды көрөт. Ошондуктан ага көп өзгөрүүнү талап кылган тапшырмаларды бериңиз. Мисалы, бакчага суу куюуну тапшырсаңыз, бир аз убакыт өткөндөн кийин машинаны жууп

берүүнү тапшырыңыз. Бир эле ишти узак убакыт бою кайталата бербейиз.

Ал эми эгер ал нерселердин окшоштуктарын көбүрөөк байкаган балдардан болсо, анда ага узак убакыт бою бир калыпта аткарыла турган, кайталануучу күнүмдүк иштерди тапшырыңыз.

5. Адамды кандайдыр бир нерсеге ынандыруу үчүн эмне талап кылынат

Эгер балаңыз бир эле жолу айтканда ынанган балдардан болсо, анда аны менен иштөө жеңил болуп, көп аракет талап кылынбайт. Ал эми эгер аны ынандыруу үчүн бир нече жолу түшүндүрүү талап кылынса, анда аны ынандыруу үчүн көбүрөөк аракет кылууга туура келет. Бирок эгер балаңыз сиз аны менен ар бир жолу сүйлөшкөндө сөзсүз далилдерди талап кылган балдардан болсо, анда аны кандайдыр бир нерсеге ынандыруудан мурда ага болгон сүйүүнүздү далилдөөнүз керек. Аллах бул иште сизге жардам берсин. Анткени адамдардын арасында бир жолу эле сүйүүнүзгө ынанса, өмүр бою сизге ишене тургандары бар. Ал эми кээ бирлери болсо, сиз аларды сүйөрүнүзгө ишениши үчүн ар бир жолу кайрадан далилге муктаж болушат.

6. Иштерин аргасыздыктан аткарабы же өз каалоосу мененби?

Эгер балаңыз өз милдеттерин аргасыздыктан аткарган балдардан болсо, анда ал тагдыр алып келген нерселерди кабыл алган, белгилүү жана кепилденген нерселерге көбүрөөк маани берген адамдардан болот. Ошондуктан ага майда-чүйдөсүнө көңүл бурууну жана туруктуулукту талап кылган милдеттерди тапшырыңыз. Тобокелчиликке байланышкан иштерди тапшырбаңыз, анткени мындай иштер ага ылайык келбейт. Эгер аны окууга жана университеттик билимин улантууга кызыктыргыңыз келсе, анда жогорку билим туруктуу жана коопсуз жумуштарга жол ачып, бейпил жашоону камсыз кыларын айтып бериңиз.

Ал эми эгер балаңыз иштерине өз каалоосу жана кызыгуусу менен киришкен балдардан болсо, анда ал жаңы нерселерди үйрөнүүгө жана ар кандай ыкмаларды сынап көрүүгө умтулган адамдардан болот. Ошондуктан ага шыктанууну, кайраттуулукту жана тобокелчиликти талап кылган иштерди тапшырыңыз.

Эгер аны окууда мыкты болууга ынандыргыңыз келсе, анда ага жогорку бааларга жетүүгө аракет кылуусун айтып, ошол аркылуу илимий багытта окууга мүмкүнчүлүк аларын түшүндүрүңүз. Анткени бул багыт жогорку окуу жайларындагы көптөгөн илимий адистиктерге жол ачат жана келечекте умтулууну, кайраттуулукту жана демилгени талап кылган көптөгөн кесиптерге мүмкүнчүлүк берет.

3.7 Баланын максатка жетүүсүнө жардам берүү

Ата-эне менен баланын ортосундагы жакындыкты күчөтүүчү эң жакшы ыкмалардын бири – ата-эненин балдары менен сүйлөшүүгө кызыгуу көрсөтүүсү жана алардын абалы тууралуу дайыма сурап турушу. Мисалы, мектептеги классташтары, жашаган жериндеги теңтуштары жана туугандары менен болгон мамилеси жөнүндө сураңыз. Ошондой эле мугалимдери менен болгон мамилеси, мектептеги күндөрү кандай өткөнү, эмнелерди окуганы, үй тапшырмасы же экзамендери бар-жогу жана окуудагы жетишкендиктерине кызыгыңыз.

Балдар менен маектешүү аларды өздөрүнүн умтулууларын, кыялдарын, максаттарын, жашоодон эмнени кааларын жана келечекке кандай пландарды түзүп жатканын айтууга шыктандырат. Ошондой эле бул балдардын классташтары, бир туугандары жана достору менен болгон көйгөйлөрүн ачык айтып берүүсүнө жардам берет. Натыйжада ата-эне балдарынын көйгөйлөрүн өз убагында билип, аларды чечүүгө көмөк көрсөтө алат.

Балаңызды өзүнүн сезимдери, эмоциялары, ойлору, кыялдары жана пландары жөнүндө айтууга үндөнүз. Ага кыялданууга жана өз кыялы тууралуу эркин сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз. Андан кийин анын максаттарын так аныктоого жардам бериңиз. Аны менен бирге бул максаттарды кыска мөөнөттүү, орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү кылып бөлүштүрүңүз. Ошондой эле бул максаттарга жетүү үчүн канча убакыт талап кылынарын аныктаңыз. Аларды күнүмдүк, жумалык, айлык же жылдык кылып бөлүштүрүү зарыл. Аны менен бирге аткара турган күнүмдүк план түзүңүз. Көптөгөн балдарга пландоо керек болот, бирок аны кантип жасоону билишпейт. Бул жагынан аларга жардам бериңиз.

Сунуш кылынган күндүзгү жана түнкү программа

Уйкудан турганда:

- Даарат алып, намаз окуу, Курандан бир аз окуу, тасбих айтып, зикир кылуу жана дуба кылуу.
- Төшөгүн жыйноо.
- Сабактарды кайталоо жана жаттай турган нерселерди жаттоо.
- Эртең мененки тамакты ичүү жана тамакка байланыштуу келген дубаларды айтуу: «**Бисмиллях**» (Аллахтын ысымы менен).

«الحمد لله الذي رزقنا هذا وهدانا إليه»

(«Бизге муну ырыскы кылып берген жана бизди туура жолго багыттаган Аллага мактоолор болсун!). Тамак бүткөндөн кийин Аллахка мактоо айтуу.

- Мектепке даярдануу.

- Үйдөн чыгарда төмөнкү дубаны айтуу:

«بِسْمِ اللَّهِ، آمَنْتُ بِاللَّهِ، اِعْتَصِمْتُ بِاللَّهِ، تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ، وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ»

(Аллахтын ысымы менен! Аллахка ыйман келтирдим, Аллахка сыйындым, Аллахка тобокел кылдым. Аллахтан башка эч бир күч-кубат жана кудурет жок!).

Эгер транспортко түшсө, төмөнкү дубаны айтсын:

«الحمد لله الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين»

(«Бизге муну моюн сундуруп койгон Аллахка мактоолор болсун, антпесе биздин буга күчүбүз жетмек эмес).

- Классташтарына салам берип, аларга жакшы мамиле кылуу, сабактарды кайталоодо жана үй тапшырмаларын аткарууда бири-бирине жардам берүү.

- Мугалимди кунт коюп угуу, жүрүп жаткан талкууга катышуу, тынчтыкты жана тартипти сактоо.

- Мектептеги эртең мененки линейкада айтылуучу баяндамаларды даярдоого катышуу. Анда исламий түшүнүктөрдү жеткирүүгө жана туура эмес түшүнүктөрдү оңдоого көңүл буруу. Бул аркылуу бала Исламга чакыруу, жакшылыкка буюруу жана жамандыктан кайтаруу фарзын аткарууга, ошондой эле башкалар үчүн жоопкерчилик сезимин калыптандырууга тарбияланат. Ата-энелер мындай баяндамаларды даярдоого жардам бере алышат.

Түштө үйгө кайтып келгенден кийин:

- Үйгө киргенде «**Бисмиллях**» деп айтуу. Ошондо шайтан аны менен кошо үйгө кирбейт. Ошондой эле өзү жана үй-бүлөсү кедейликтен сактансын деп «**Ихлас**» сүрөсүн окуу.

- Үйдөгүлөргө салам берүү, кийимин алмаштыруу жана кийимдерин, сумкасын, китептерин өз ордуна коюу.

- Даарат алып, бешим намазын окуу.

- Түшкү тамак үчүн дасторкон даярдоого жардам берүү.

- Бир аз эс алуу.

- Үй иштерине жардам берүү.

- Аср намазын окуу.

- Сабак окуу.

- Шам намазын окуу.

- Сабак окуу.

- Куптан намазын окуу.

- Кечки тамакты ичүү жана үй иштерине жардам берүү.
 - Үй-бүлө менен айрым маселелер боюнча маектешүү.
- Сабак окуу же уктоо.

3.8 Эс алууга машыктыруу

Он мүнөттүк эс алуу эки сааттык уйкуга барабар. Бул төмөнкүдөй жүргүзүлөт:

- Балаңызга терең дем алууну үйрөтүңүз. Бул анын мээсин жетиштүү кычкылтек менен камсыз кылып, ой жүгүртүү, элестетүү жана эстеп калуу жөндөмүн күчөтөт. Ал үчүн курсагын кыймылдатып, **8 секунд** ичинде терең дем алсын, андан кийин демин **16 секунд** кармап турсун, соңунда **8 секунд** ичинен жай чыгарып бүтүрсүн.

- Балаңызга эс алууну үйрөтүңүз. Ал үчүн ал тынч, ыңгайлуу абалда отуруп, көзүн жумсун, ой жүгүртүүнү токтотсун, толук тынч абалга кирип, өзүнүн бар экенин унуткандай болуп, тереңдикке чөгүп бара жаткандай сезимде болсун.

- Балаңызга оң маанайдагы ишеним берүүчү сөздөрдү айтыңыз: *«Сен кайраттуусуң, сен эр жүрөксүң, өзүңдү коргой аласың. Ошондуктан эч кимдин сени урушуна же сенден бир нерсе тартып алышына жол бербей. Сен классташтарың менен болгон көйгөйлөрүңдү өзүң чече аласың».*

- Ал каалаган максаттарга жетүүгө жардам бере турган айрым практикалык аракеттерди көрсөтүңүз.

- Андан кийин ошол практикалык аракеттерди иш жүзүндө аткарууга жардам берип, анын кыялына жана максаттарына жетүүсүнө колдоо көрсөтүңүз.

3.9 Балага сезимдерин башкарууну үйрөтүү

Бул эки жол аркылуу ишке ашат: дене кыймылдарын башкаруу жана ички элестетүү.

1. Дене кыймылдарын башкаруу

Адам жөнөкөй дене кыймылдары аркылуу өзүнүн сезимдерин башкара алат. Эгер бала коркуп жатса жана өзүн кайраттуу сезгиси келсе, андан төмөнкүлөрдү аткарууну өтүнүнүз:

- Буттарын бир аз ача кылып коюп, жерге бекем туруп алсын.
- Башын бийик көтөрүп, ийиндерин артка тартсын.
- Терең жана күчтүү дем алсын.
- Муштумун көтөрүп, коркуткандай жаңсоо жасасын.
- Өзү башынан өткөргөн баатырдык учурларды элестетсин. Эгер

андай учур болбосо, өзү элестетип бир баатырдын окуясын ойлоп таап, аны өзү жасагандай элестетсин.

- Өзүнө кайраттуулугу, эр жүрөктүүлүгү жана күчү жөнүндө оң маанайдагы сөздөрдү айтып турсун. Ошондо ал өзүн кайраттуу сезип, коркууну унута баштайт.

2. Ички элестетүү

Бул адамдын өзүн ички сүйлөшүү аркылуу кайраттуу экенине, коркок эместигине ишендирүүсү. Бул төмөнкүдөй жүргүзүлөт:

- Терең дем алып, эс алсын.
- Өзүнүн башынан өткөн баатырдык учурларды элестетсин. Эгер андай окуя болбосо, өзү ойлоп тапкан баатырдык окуяны элестетсин.
- Коркпогон, кыйынчылыктарга каршы тура алган кайраттуу адам жөнүндө ойлосун.
- Ал адам коркунучтуу жагдайда турганын жана анын алдында айнек дубал бар экенин элестетсин. Андан соң бир күчтүү адам ага кол салууга аракет кылып жатканын, бирок ал адам бекем туруп, ага каршы туруп, акыры аны жеңгенин элестетсин.
- Өзү ошол айнектин артына барып, күчтүү адамдан душманын кантип жеңүүнү үйрөнгөнүн элестетсин.
- Андан кийин жаңы план менен кайтып келип, өзүнүн душманына каршы чыгууга даяр болгонун элестетсин.
- Андан соң жашоосунда ушул элестетүүнү чындыкка айлангандай кабыл алып аракет кылсын. Эгер коркунучтуу жагдайга туш келсе, андан качпай, тескерисинче, корккон нерсесине каршы туруп, ага каршылык көрсөтүп, аны жеңүүгө аракет кылсын. Ошол учурда мындай дубаны айтсын:

اللهم إني أعوذ بك من العجز والكسل، وأعوذ بك من البخل والجبن، وأعوذ بك من غلبة الدين وقهر الرجال.

«Оо, Аллахым! Алсыздыктан жана жалкоолуктан Өзүнөн коргоо сурайм. Сарандыктан жана коркоктуктан Өзүнөн коргоо сурайм. Карыздын басып калуусунан жана адамдардын (душмандардын) үстөмдүк кылуусунан Өзүнөн коргоо сурайм.».

3.10 Балдарга эң тез таасир этүүчү ыкмалар

Эгер балдарыңыз менен маек баштоону, аларга кандайдыр бир тапшырма берүүнү же бир маселени талкуулоону кааласаңыз, анда төмөнкү ыкмалардын бирин тандаңыз:

- **Сезимдер:** Үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда сүйүү жана жылуу мамиле күчтүү болгон учурларды тандаңыз. Мисалы, саякат учурунда же үй-бүлөлүк отурумдарда.

- **Кайталоо:** Балдарыңыз менен сүйлөшкүңүз келген теманы кайра-кайра айтып туруңуз, ошондо ал алардын аң-сезиминде бекем орун алат. Кайталоодон тажабаңыз, анткени акыл кайталоого жооп берет.

- **Эс алуу абалы:** Балдар уктаар алдында, төшөгүнө жатып, денеси бошоңдоп эс алып жаткан учурдан пайдаланыңыз. Ошол учурда алар менен сүйлөшүп, алардан эмнени күтөрүңүздү айтыңыз жана алар сактоого тийиш болгон жүрүм-турум эрежелери боюнча макулдашыңыз. Ушул учурда сиз аң-сезимдин терең катмарына же узак мөөнөттүү эс-тутумга кайрылып жаткан болосуз. Ал сиздин айтканыңызды кабыл алып, ошого ылайык аракет кылууга түрткү алат.

- **Элестетүү:** Балдардын элестетүү жөндөмүнөн пайдаланыңыз. Ал үчүн алдын ала ар кандай кырдаалдарды ойлоп таап, алардан ошол кырдаалдардын чечимин табууну сураныңыз.

- **Окуялардан пайдаланып үйрөтүү жана эскертүү:** Айрым учурларда ата-энелер балдарга белгилүү бир кырдаалда эмне кылуу керектигин алдын ала түшүндүрүшпөйт. Эгер бала туура эмес аракет кылып калса, ошол жагдайдан пайдаланып, ага туура жүрүм-турум кандай болушу керек экенин үйрөтүп, адептүү жүрүм-турумдун башка түрлөрүнө да багыт бериңиз.

- **Үйрөтүү:** Мурунку (сабик) маалыматтын болушу ой жүгүртүү процессинде абдан маанилүү. Ой жүгүртүү үчүн бардык шарттар т.а. маалыматтарды байланыштыра алган соо мээ, сезүү органдары жана вакыйлык бар болсо да, мурдагы маалымат жок болсо, адам ой жүгүртө албайт же кандайдыр бир маселе боюнча жыйынтык чыгара албайт.

Ошондой эле айрым иштерди аткаруу үчүн балага алдын ала маалымат жана көрсөтмө берүү керек, ошондо ал керектүү жүрүм-турумду өздөштүрөт. Мисалы, ата-эне уулунун көчөт отургузушун же отургуч оңдошун кааласа, адегенде бул ишти анын көзүнчө өзү аткарып көрсөтүшү, андан кийин баладан ошону кайталоосун суранышы керек. Ошондо бала керектүү ишти бат жана так аткара алат.

Ошол сыяктуу эле, эгер эне кызынын идиш жуушун же тамак жасоосун кааласа, анда адегенде бул ишти өзү көрсөтүп, кийин кызына өзүнүн көзөмөлү астында аткартып үйрөтүшү керек. Ошентип, ал бул ишти өздөштүрөт. Демек, түшүндүрүп көрсөтүү жана практикалык машыктыруу балдарды өздөрүнөн талап кылынган милдеттерди аткарууга көндүрүүдө маанилүү орунду ээлейт. Албетте, бала аракет кылып, жаңылып үйрөнүү жолу менен да өз алдынча үйрөнө алат. Бирок бул үчүн көбүрөөк аракет жана убакыт талап кылынат. Ошентип түздөн-түз үйрөтүү жана практикалык машыктыруу ишти жеңилдетип, убакыт менен күчтү үнөмдөйт.

Сылык өтүнүч менен кайрылуу: Мисалы, балаңызга: *«Сураныч, мага тигини алып берчи»*, *«Мүмкүн болсо, ушуну жасап койчу»* деп айтыңыз. Жумшак мамиле жана жакшы сөз балага жакшы таасир этет, анын өтүнүчтү бат кабыл алышына жардам берет. Эгер ал баш тартса, анда өзүнүн көз карашын билдирүүгө мүмкүнчүлүгү болот.

3.11 Таасирдүү буйруктарды берүү

Жогоруда айтылган ыкмалар айрым балдарга натыйжа бербешти мүмкүн. Кээде алардан кандайдыр бир нерсени сурансаңыз да, сизге баш ийишпейт. Сылык өтүнүч бала кезинен ата-энесине жана улууларга баш ийүүгө, аларды урматтоого тарбияланган балдарга жакшы таасир этет. Бул тууралуу Мухаммад ﷺ мындай деген:

«ليس منا من لم يرحم صغيرنا ويوقر كبيرنا»

«Кичүүлөрүбүзгө мээрим кылбаган жана улууларыбызды урматтабаган адам бизден эмес».

Мындай балдар менен мамиле кылууда көп кыйынчылык болбойт. Бирок кээ бир балдар баш ийбестикке, каршы чыгууга, өжөрлүккө жана милдеттерин аткарбоого көнүп чоңоюшат. Мындай балдар менен иштөө кыйыныраак болуп, ата-энесинин буйруктарын аткаруудан баш тартышат. Ошондуктан ата-эне жөн гана сылык суранып коюу менен чектелбестен, таасирдүү буйруктарды берүүнү билиши керек.

- Эгер балаңыздын туура эмес аракетин токтоткунуз келсе, мисалы, ал катуу же жагымсыз үн менен кыйкырып жатса, ага: «Кыйкырганыңды токтот», – деп так буйрук бериңиз.

- Эгер анын кандайдыр бир ишти мисалы, үй тапшырмасын жазышын кааласаңыз, ага: «Үй тапшырманды жаз», – деп айтыңыз.

Буйрукту кантип берүү керек

Эгер балаңыз ашканадагы идиштер менен ойноп жатса же шкафтагы нерселерди жерге ыргытып жатса жана сиз ага муну бир нече жолу эскерткен болсоңуз, анда төмөнкүлөрдү аткарыңыз:

- Балаңызга жакын барыңыз.

- Жүзүнүздө нааразычылык жана олуттуулук көрүнүп турсун жана аны өзгөртпөңүз.

- Анын көзүнө тик караңыз.

- Анын атын атап кайрылыңыз.

- Так жана чечкиндүү үн менен ачык буйрук бериңиз. Мисалы: «Ашканадагы идиштер менен ойнобо» же «Жердеги кийимдериңди алып, шкапка жыйнап кой».

- Эгер ал баш ийбесе, буйрукту дагы да чечкиндүүрөөк түрдө кайталаңыз.

Төмөнкү нерселерден сак болуңуз:

1. Түшүнүксүз буйрук бербейиз. Так жана кеңири түшүндүрүлгөн буйруктар бүдөмүк буйруктарга караганда натыйжалуураак. Мисалы, балаңызга: «Кийимиң боюнча бир нерсе кыл» дебейиз. Анын ордуна: «Кийимдериңди шкапка жыйнап кой» деп айтыңыз.

2. Буйрук берип жатып суроо бербениз. Мисалы: *«Эмнеге бөлмөң жыйналган эмес?»*, *«Эмнеге китептериң жерде жатат?»* деп сурабаңыз.

3. Буйрук берип жаткан учурда жаман жүрүм-турум тууралуу түшүндүрмө бербениз. Мисалы: *«Кийимиңди булгаганың туура эмес»* же *«Оюнчуктарың жерде жата берсе, үй башаламан болуп калат»* деп айтыңыз. Мындай түшүндүрмөлөр эреже бузулганга чейин алдын ала айтылышы керек.

4. Туура эмес жүрүм-турум болуп жаткан учурда эреженин себептерин түшүндүрбөнүз.

Белгилүү бир мыйзамды же жүрүм-турум эрежесин түшүндүрүү үчүн ылайыктуу убакыт – ал эреже бузулганга чейин же ал токтогондон кийин айтылуусу. Мисалы, эгер балаңыз калп айтып жатса: *«Калп айтууга болбойт, анткени калп айтуу арам жана тозокко алып барат»* дебеңиз. Анын ордуна жөн гана: *«Калп айтпа»* деп айтыңыз.

Ал эми түшүндүрүү жана кеңири баяндоо эреже бузулганга чейин же бала калп айтууну токтоткондон кийин болушу керек. Калп айтып жаткан учурда эч нерсени түшүндүрүп же чечмелебеңиз. Адегенде аны дароо калп айтуудан токтотуңуз. Андан кийин гана калптын арамдыгы жана жамандыгы жөнүндө түшүндүрүп бериңиз.

5. Эгер балаңызга кандайдыр бир ишти токтотууну же аткарууну буйруп, ал андан баш тартса жана буйругуңузга баш ийбесе, анда аны убактылуу четтетүү ыкмасын колдонуңуз. Ал эми эгер ал сизге баш ийсе, аны сыйлаңыз же мактаңыз. Бул тууралуу китептин акыркы бөлүмүндө сөз болот.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

ЖҮРҮМ-ТУРУМДУ ОҢДОО

4.1 Жүрүм-турумду оңдоо

Жүрүм-турумду оңдоо ХХ кылымдын башынан бери көптөгөн изилдөөчүлөр жүргүзгөн эксперименттик илимий изилдөөлөрдөн алынган айрым ыкмаларга негизделет. Алар төмөнкүлөр:

1. Баалоо же сыйлык берүү ыкмасы.
2. Көрмөксөн болуу ыкмасы.
3. Жаза берүү ыкмасы.

Баалоо же сыйлык берүү ыкмасы

Жүрүм-турумду оңдоо тармагындагы негиз – бул сыйлык берүү, баалоо же күчөтүү (таъзиз). Күчөтүү – бул жооп аракеттен (б.а. буйрукка баш ийүү) кийин белгилүү бир таасирди берүү же алып салууну камтыган үйрөнүү процессин билдирген жалпы термин. Натыйжада ошол жооп бекемделет. Мисалы, балаң үйгө кирген сайын салам берсе, ага жылмайып, саламын андан да жакшыраак кайтарсаң, анда салам берүү **жүрүм-турум болуп**, балага жылмайып, саламын кайтаруу **таасир** болуп эсептелет. Бул мисалда бала ошол таасирден улам салам берүүгө үйрөнөт.

Жүрүм-турумдун пайда болуу ыктымалдыгын жогорулаткан таасир **“күчөтүү”** деп аталат. Ал эки түргө бөлүнөт: **оң тарапка күчөтүү** жана **терс тарапка күчөтүү**.

Оң күчөтүү – бар болгон жүрүм-турумду бекемдей турган таасир. Мисалы, бала экзаменден эң жогорку баа алган сайын ага акчалай сыйлык берүү.

Ал эми терс күчөтүү – жок болгондо жүрүм-турумду бекемдей турган таасир. Мисалы, бала орой сөз айткан сайын сенин жылмаюуң жоголуп кетиши сыяктуу.

Күчөткүчтөрдүн айрымдары табигый, ал эми башкалары үйрөнүлгөн жана кийин калыптанган болот.

Күчөтүү – жүрүм-турумду оңдоонун эң маанилүү негиздеринин бири. Ошондуктан айрымдар жүрүм-турумду оңдоо ыкмаларын «күчөтүү» деп да аташат. Мунун себеби – күчөтүү жүрүм-турумду гана бекемдебестен, ар түрдүү функцияларды да аткарат. Алардын ичинен:

Эмоциялык функциясы: күчөтүү адамдын өзү жөнүндө түшүнүгүндө оң өзгөрүүлөрдү пайда кылат.

Шыктандыруучу функциясы: күчөтүү – мотивациянын ачкычы.

Маалымат берүүчү функциясы: күчөтүү аткарылган иштин мүнөзү тууралуу дароо кайтарым байланышты берет.

Жүрүм-турумду оңдоодо өткөн тажрыйбалар күчөтүү тарыхы деп аталат. Башкача айтканда, адамдын белгилүү бир учурдагы жүрүм-туруму анын өтмүштөгү күчөтүү тажрыйбаларынын натыйжасы болуп саналат. Ошондуктан ал мурда өзүнө ырахат алып келген жүрүм-турумга же жазадан качууга же андан кутулууга мүмкүнчүлүк берген жүрүм-турумга көбүрөөк ыктайт. (*«Адамдын жүрүм-турумун оңдоо»*, 26-бет).

Жакшы жүрүм-турумду тез жана үзгүлтүксүз сыйлаңыз

Баланы тартипке үйрөтүүнүн эң жакшы ыкмасы – сиз каалап жаткан жүрүм-турумун сыйлап, каалабаган жүрүм-туруму үчүн сыйлыктан ажыратуу. Себеби балдар сүйлөгөндү, кийимин жана бут кийимин кийгенди, үй иштерине катышканды кубаттоо, өзгөчө көңүл буруу, жылмайуу, кучактоо, далысына кубаттап чабуу жана мактоо сөздөрү аркылуу үйрөнүшөт. Сыйлык берүү кааланган жүрүм-турумду бекемдөөдө балдар үчүн да, чоңдор үчүн да өтө натыйжалуу.

Куранда да мусулмандарды жакшы иштерди кылууга шыктандыруу үчүн сооп берүү кеңири колдонулган.

Аллах Таала айтты:

﴿فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ ﴿٦٠﴾ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ﴾

«Анан, эми (ал Күндө) кимдин тартылган (жакшы иштери) оор келсе, мына ошол (ар бир инсан) ыраазы боло турган тилек - кыла турган жашоодо болот». (Каариъа: 6-7).

Аллах Таала айтты:

﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ﴾

«Демек, ким (дүйнө тирүүлүгү убагында) бир кымын (майда бөлүкчө) мисалынча жакшылык кылса (Кыямат Күнүндө) ошону көрөт». (Зилзала: 7).

Аллах Таала айтты:

﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ۚ ذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْكَبِيرُ﴾

«Албетте ыйман келтирген жана жакшы иштер кылган заттар үчүн астынан дарыялар агып тура турган бейиштер бар. Мына ушул чоң бакыт». (Буруж: 11).

Эгер бала эч кандай ачык себепсиз кыйкырып жатса, адегенде анын кандайдыр бир дене оорулары жок экенин текшерип чыгуу керек. Эгер ал кыйкырбай калса, энеси ага жакшы, жумшак сөздөрдү айтып, кучактап же көбүрөөк көңүл буруп сыйлашы керек. Ал эми кайрадан кыйкыра баштаса, энеси ага көңүл бурардан мурда бир аз көбүрөөк

күтүшү керек. Ошондой эле ага башкача үн (интонация) менен сүйлөшүүсү зарыл. Ал тынч турган учурда болсо, аны кучактоо сыяктуу көбүрөөк көңүл буруу керек. («Баланын өсүп-өнүгүшү», 268-бет).

Айрым ата-энелер балдарына жылмайууну, өбүүнү же бир жакшы сөз менен кубаттоону аяшат. Алар сыйлыктын балдардын жакшы жүрүм-турумун бекемдөөдө канчалык чоң таасири бар экенин түшүнүшпөйт. Мындай адамдардын жүрөгүнөн ырайым алынып калышы мүмкүн.

Сахих Бухарий жана Сахих Муслимде Айша разияллаху анхадан риваят кылынат:

«قَبِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ ابْنَيْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، وَعَنْدَهُ الْأَقْرَعُ بْنُ حَابِسٍ التَّمِيمِيُّ فَقَالَ: إِنَّ لِي عَشْرَةَ مِنَ الْأَوْلَادِ مَا قَبِلْتُ مِنْهُمْ أَحَدًا، فَنَظَرُ إِلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ قَالَ: "مَنْ لَا يَرْحَمُ لَا يَرْحَمُ لَا يَرْحَمُ"».

«Расулуллах ﷺ Алинин уулдары Хасан менен Хусейнди өптү. Ошол учурда жанында Акраъ ибн Хабис ат-Тамимий бар эле. Ал: "Менин он балам бар, алардын бирин да өпкөн эмесмин", – деди. Ошондо Расулуллах ﷺ ага карап: «Ким ырайым кылбаса, ага да ырайым кылынбайт», – деди».

Ошондой эле Сахих Бухарий жана Сахих Муслимде Айша разияллаху анхадан риваят кылынат:

«جاء أعرابي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: إنكم تقبلون الصبيان وما نقبلهم، فقال: "رسول الله صلى الله عليه وسلم: "أَوْ أَمْلَكَ أَنْ نَزَعَ اللَّهُ الرَّحْمَةَ مِنْ قَلْبِكَ"».

«Бир бедуин Расулуллахка ﷺ келип: "Силер балдарды өбөсүңөр, биз болсо өптөйбүз", – деди. Ошондо Расулуллах ﷺ: «Эгер Аллах сенин жүрөгүңөн ырайымды алып салса, мен эмне кыла алам?» – деди». ("Балдарды тарбиялоо", 2-том, 491-бет).

Жакшы жүрүм-турумду мактаңыз

Эгер бала төшөгүн жыйнаса, энеси ага: «Төшөгүңдү жыйнаганың абдан жакшы. Расулуллах ﷺ: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ إِذَا عَمِلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يَتَّقَهُ» – «Аллах силердин бириңер бир иш кылганда аны мыкты аткаруусун жакшы көрөт», – деген. Ошондуктан Аллах сени жакшы көрөт», – деп айтсын.

Эгер ал карындашынын сабагына жардам берсе, ага: «Карындашыңа жардам бергениң эң сонун иш. Анткени Расулуллах ﷺ:

«اللَّهُ فِي عَوْنِ الْعَبْدِ مَا كَانَ الْعَبْدُ فِي عَوْنِ أَخِيهِ»

«Пенде бир тууганына жардам берип турганда, Аллах да ага жардам берип турат», – деген. Аллах сага да жардамга муктаж болгон учурларыңда жардам бере турган адамдарды жиберет», – деп айтсын.

Баланын жасаган жакшы жүрүм-турумун мактоо анын өзүн мактоого караганда натыйжалуураак. Мисалы, бала энесинин чакырыгына жооп

берип келсе, ага: «Энеңе баш ийгениң – Аллах сага сооп бере турган жакшы амал», – деп айтуу: «Сен жакшысың, сен эң сонунсуң», – деп айткандан жакшыраак. Ошондуктан өзүбүздө баланын өзүн эмес, анын жакшы жүрүм-турумун көбүрөөк мактоо адатын калыптандырышыбыз керек.

Сыйлыктын түрлөрү

Башында балага акча, топ, китеп, шар, таттуу, чырак, CD, компьютер же оюнчук сыяктуу материалдык сыйлыктарды бериңиз. Андан кийин материалдык сыйлыктарды акырындык менен азайтып, анын ордуна мактоо, көңүл буруу, сылап коюу, жылмайуу, өбүү же кучактоо сыяктуу моралдык сыйлыктарды бериңиз.

Ошондой эле белгилүү бир иш-аракеттерди камтыган сыйлыктарды колдонсо болот. Мисалы, бала менен шахмат, топ ойноо же күрөшүү, аны үй иштерине катыштыруу, чогуу жомок окуу же сүрөттөрү бар китеп көрүү, телевизордон фильм көрүү, сейилдөөгө чыгуу, жөн же компьютер оюндарын ойноо, же балаңыз жакшы көргөн таттууну же даамдуу тамакты жеш үчүн кафеге баруу.

Жакшы жүрүм-турумдан кийин дароо сыйлаңыз

Сыйлык натыйжалуу болушу үчүн аны балага жакшы жүрүм-турумду көрсөткөндөн кийин дароо берүү керек. Мисалы, ал бакчаны сугарса, бир сааттан же бир күндөн кийин эмес, ошол замат сыйлаңыз. Намаз окуса да дароо сыйлаңыз.

Расуллалах ﷺ айтты:

«أعط الأجير أجره قبل أن يجف عرقه»

«Жумушчунун акысын анын тери кургай электе бергиле».

Жакшы жүрүм-турумду сыйлабай коюудан сак болуңуз

Алмаз үйгө келип атасына:

— Бүгүн Куран жаттоо боюнча сынакта жеңдим! — деди.

Атасы:

— Ашканага барып, апандан тамак качан даяр болорун сура, — деди.

Көптөгөн ата-энелер балдарына болгон мындай реакцияларына көңүл бурушпайт. Натыйжада алар жакшы жүрүм-турумду көз жаздымда калтырып, балдары жакшы иш аткарганда кайдыгер мамиле кылышат. Ошондуктан ата-энелер өз реакцияларына көңүл буруп, баланын айткан сөзүнө жана кылган ишине ылайыктуу болушуна аракет кылышы керек. Болбосо, алар бекемдөөнү каалаган жүрүм-турумду өчүрүп алышы же тескерисинче, алсыратууну каалаган жүрүм-турумду күчөтүп алышы мүмкүн.

Жакшы жүрүм-турумду байкабай жазалап коюудан сак болгула

Асан апасына:

— Бүгүн бешим намазын убагы киргенде дароо окудум, — деди.

Апасы:

— Анда багымдат намазычы? Адаттагыдай эле уктап калдың го, — деди.

Апасы Асандын бешим намазын өз убагында окуганын мактабаганы, аны сыйлабаганы аз келгенсип, багымдат намазын өткөрүп жибергенин эскертип, аны ошол үчүн жазалап койду. Мындай мамиле анын жакшы жүрүм-турумун (бешим намазын өз убагында окуганын) алсыратат жана жаман жүрүм-турумун (жалпысынан намазга уктап калууну жана ага жалкоолонууну) күчөтөт.

Негизи апасы аны багымдат намазын өз убагында окубаганы үчүн ошол учурда же уйкудан ойгонгондон кийин эскертип-түшүндүрүшү керек эле. Жакшы иш кылганга чейин күтүп туруп, ошол жакшы ишин көңүл сыртында калтырып, мурдагы катасы үчүн жазалабашы керек болчу. Анткени ушундай кылуу менен ал байкабай туруп уулунун жакшы жүрүм-турумун жазалап жатат.

Жаман жүрүм-турумду байкабай сыйлап коюудан сак болгула

Ата-энелер балдары менен болгон мамилесине көңүл бурушу керек. Болбосо, алар байкабай жаман жүрүм-турумду сыйлап коюшу мүмкүн. Натыйжада мындай жүрүм-турум бекемделип, бала аны келечекте дагы кайталай берет.

Мисалы, бала ойгонуп алып ыйлап, мектепке баргысы келбегендиктен өзүн оорулуу кылып көрсөтүшү мүмкүн. Эгер апасы чындап ооруп жатабы же ооруну шылтоо кылып жатабы деп текшербестен, ага ашыкча тынчсызданып, өзгөчө көңүл буруп, мектепке жибербей үйдө калтырса, анда мындай жүрүм-турум күчөп, кийин баланы мектепке жөнөтүү өтө кыйын болуп калат.

Же болбосо, бала балмуздак сатып алыш үчүн акча сурайт. Апасы ага чөнтөк акчасын толугу менен коротуп бүткөнү үчүн акча бербей коёт. Ошондо бала ыйлап, кыйкырып, алдынан чыккан башка балага кол көтөрөт. Эгер апасы анын кыйкырыгы менен ыйынан кутулуу үчүн акыры ага акча берип койсо, анда бул анын жаман жүрүм-турумун сыйлаган болуп эсептелет. Муну менен ошол жүрүм-турум күчөтүлүп, бекемделет. Натыйжада бала ушундай жол менен каалаган нерсесине жетүүнү үйрөнүп, өжөрлүк жана баш ийбестик сапаттары ар бир ушундай кырдаал кайталанган сайын күчөй берет.

Белгилерди колдонуу

Эгер мурда айтылган ыкмалар натыйжа бербесе, балдарды өздөрүнөн талап кылынган иштерди аткарууга кызыктыруу үчүн белгилер (символдук сыйлык) системасын колдонууга болот. Мисалы,

уулундан айрым иштерде жардам сураһаң, бирок ал макул болбосо же аны Куран жаттоого же китеп окууга шыктандырууну кааласаң, бирок ал баш тартса, анда белгилер (символдук сыйлык) ыкмасын төмөнкү кадамдар аркылуу колдон:

1. Калыптандырууну каалаган жүрүм-турумду танда. Мисалы: Тообо сүрөсүн жаттоо.

2. Белгилерди берүү үчүн таблица түз.

3. Таблицага кааланган жүрүм-турумду (мисалы, Тообо сүрөсүн жаттоо) жазып, аны аткаруу мөөнөтүн белгилеп, кийин ошол жүрүм-турумду өздөштүргөнү үчүн бала алган белгилердин жалпы санын каттап туруңуз.

4. Сыйлыктардын тизмесин түзүңүз. Аны белгилер таблицасынын жанына илип коюңуз. Бул тизмеге материалдык сыйлыктарды жана бала алууну каалаган ар кандай иш-чараларды киргизиңиз. Мисалы, бул программа аяктагандан кийин майрам уюштуруу же үй-бүлө менен сейилдөөгө чыгуу.

5. Ар бир материалдык сыйлык үчүн канча белги талап кылынарын алдын ала аныктаңыз.

6. Бала тапкан же жоготкон белгилердин эсебин жүргүзүңүз. Бала жаңы белги алганда, аны таблицага кубаныч менен белгилеп, анын жакшы жүрүм-турумун жана тапкан белгилерин мактап туруңуз. Ал эми бала белгилерин сыйлыкка алмаштырган сайын, тиешелүү белгинин жанына белгилөө коюп туруңуз.

7. Программаны максатына жакшыраак жеткидей кылып зарыл болсо өзгөртүп туруңуз. Эгер таблицалар толуп калса, аларды сактап коюп, жаңыларын илиңиз. Андан соң эски жана жаңы таблицаларды салыштырып, жүрүм-турумду ондоодо кандай деңгээлде жылыш болгонун байкаңыз. Ошондой эле бала белгилердин жетиштүү санын топтомоюнча сыйлык албашын камсыз кылыңыз. Анткени эгер ал белгилердин тиешелүү санын топтобой туруп эле сыйлык алса, анда бул анын талап кылынган ишти аткарууга болгон кызыгуусун төмөндөтөт.

8. Бала кабыл алынбаган жүрүм-турум көрсөттү деп анын жакшы амалдарын (топтогон белгилерин) алып салбаңыз. Анткени бул анын көңүлүн түшүрүп, үмүтсүздүккө алып келет. Анын ордуна обочолонтуу, сөгүш берүү же кийин айтылуучу башка услубдар менен жазалаңыз.

9. Төрт-беш жаштагы балдар белгилерге караганда символдук акчаларды көбүрөөк жактырышат. Мисалы, мрамор таштары, кубиктер, топчулар же башка майда буюмдар. Бала белгилүү бир сандагы мындай символдук акчаларды топтогондо, аларды жомок китеби же таттуу

сыяктуу материалдык сыйлыкка алмаштырыңыз. Өзү ээ боло элек символдук акчалар менен ойноосуна жол бербейиз.

10. Балага белгилер менен сыйлыктарды акыреттеги сооп жана жаза түшүнүгү менен байланыштырып түшүндүрүңүз. Анткени Аллахка моюн сунуп, Анын буйруктарын аткарып, тыюуларынан сактанган момун адамдын амалдары жазылып, алар үчүн сооптор берилет. Ал эми жаман иш кылса, ал да жазылып, ага күнөө жазылат. Эгер сооптору көбүрөөк болсо, бейишке кирет. Ал эми күнөөлөрү көбүрөөк болсо, тозокко кирет деген түшүнүктөр менен байланыштырыңыз.

11. Программаны токтотуу. Эгер баланын жүрүм-туруму жакшырып, жашы чоңоюп, дүйнөдөгү сыйлыктарга караганда акыреттеги соопту артык көрө баштаса жана иштерин Аллахтын ыраазычылыгы менен Анын сообуна жетүү үчүн жакшы аткара баштаса, анда ата-эне программанын токтотулганын жарыялап, балага Аллахтын алдында жакшы амалдардын жазылышы токтобой турганын жана бул амалдары үчүн ааламдардын Раббисинен сооп аларын түшүндүрүшү керек.

12. Программа аяктагандан кийин чакан майрам уюштурууну же балдарды жана үй-бүлөнү сейилдөөгө алып чыгуу тууралуу ойлонуңуз.

4.2 Жүрүм-турумду ондоонун экинчи ыкмасы

Атайылап көңүл бурбоо ыкмасы (SOS, 48-бет)

Атайылап көңүл бурбоо – бул туура эмес жүрүм-турум көрсөткөн балага болгон бардык көңүл бурууну токтотуу. Максат – байкабай туруп жаман жүрүм-турумун ага көңүл буруу аркылуу күчөтүп жибербөө. Бул ыкма мектепке чейинки курактагы балдардын ачуулануусун азайтууда натыйжалуу болот. Анын таасири бала мектепке баргандан кийинки жылдарда да сакталышы мүмкүн.

Мисалы, бала кыйкырып ыйлап жаткан учурда аны урушуп, ага көңүл бурсаңыз, анда байкабай туруп анын жаман жүрүм-турумун сыйлап жаткан болосуз. Эгер бала коопсуз жерде болсо, анын мындай жүрүм-турумун алсыратуу үчүн аны көңүл сыртында калтырууга аракет кылыңыз. Ал ачууланып кыйкырып жатса, аны таштап бөлмөдөн чыгып кетиңиз же башка иш менен алек болуп жаткандай түр көрсөтүңүз. Качан бала тынчып калганда, ага жакшы көңүл буруңуз. Бирок ага таттуу же печенье сыяктуу материалдык сыйлык берүүдөн сактаныңыз.

Бул ыкма баланын кооптуу же кыйратуучу эмес жаман жүрүм-турумуна карата колдонулат. Эгер анын кылып жаткан иши кооптуу же зыян келтирүүчү болсо, анда сөзсүз түрдө түздөн-түз кийлигишип, аны токтотуу керек.

Атайылап көңүл бурбоону колдонуу тартиби

Атайылап көңүл бурбоо услубун колдонууда төмөнкү кадамдарды аткарыңыз:

1. Балага болгон бардык көңүл бурууну токтотуңуз.
2. Аны менен талашуудан, урушуудан жана сүйлөшүүдөн баш тартыңыз.
3. Жүзүңүздү башка жакка буруп, көзүнө тике карабаңыз.
4. Сырткы көрүнүшүңүздө да, сөзүңүздө да ачууну билдирбеңиз.
5. Башка иш менен алек болуп жаткандай түр көрсөтүңүз же бөлмөдөн чыгып кетиңиз.
6. Баланын мындай жүрүм-туруму ага кандайдыр бир материалдык пайда алып келбей турганына ишендириңиз.
7. Ал жаман жүрүм-турумун токтоткондо, ага жакшы көңүл буруңуз.

Альтернативдүү жакшы жүрүм-турумду сыйлаңыз

Эгер жаман жүрүм-турум ачуулануу жана катуу кыйкыруу болсо жана сиз бул жүрүм-турумга көңүл бурбай койгон болсоңуз, анда бала анын ордуна жакшы жүрүм-турум көрсөткөнчө күтүңүз. Ачуулануу менен кыйкыруунун ордуна жакшы жүрүм-турум – бул тынч болуу.

Ошондуктан бала ачуусун токтотуп, кыйкырбай калганда, ага жакшы көңүл буруңуз. Эгер ал тынч жана ачууланбай сүйлөсө, ошол замат аны сыйлап, анын жакшы жүрүм-турумун (тынч сүйлөгөнүн) баалаңыз. Эгер бала бир туугандары менен чыккан маселени урушпай, сабашпай, сүйлөшүү аркылуу чечсе, анын жүрүм-турумун мактап, өбүңүз. Эгер бала тынымсыз суранып, көп талаптарды коё берсе, анын мындай жүрүм-турумуна көңүл бурбаңыз. Ал муну токтоткондо, ага көбүрөөк көңүл бөлүп, мээрим көрсөтүңүз. Кийинки жолу ал сизден бир эле нерсе сураса, аны сыйлап, эмне үчүн сыйлап жатканыңызды ага түшүндүрүңүз.

Балага альтернативдүү жүрүм-турумду үйрөтүү

Эгер бала сиз алмаштырууну каалаган жакшы жүрүм-турумду өзү түшүнө албаса, аны ага көрсөтүп үйрөтүңүз. Мисалы, Али ойногон сайын бир тууганы Мусанын оюнчугун тартып ала берсе, ага оюнчуктар менен алмашып ойноону үйрөтүңүз. Ал үчүн адегенде өзүңүз Муса менен оюнчуктарды алмашып ойноону Алиге көрсөтүңүз. Андан кийин Алиден Муса менен оюнчуктарды алмашуусун сураңыз. Ал муну үйрөнгөндө анын аракетин мактап, сыйлаңыз.

Ошол эле учурда Али ар бир жолу Мусанын оюнчугун тартып алганда, ага сөгүш берүү же обочолонтуу аркылуу жазалоону унутпаңыз.

Эгер балаңыз бир туугандары намаз окуп жатканда же үй тапшырмасын аткарып жатканда алардын көңүлүн өзүнө буруу үчүн тынчын алса, анда ага алар менен бирге намаз окууну үйрөтүңүз. Ошондой эле ага баштык, калем, дептер жана китеп берип, бир туугандары менен чогуу сабак окугандай шарт түзүп бериңиз. Ошондо ал аларды туурап жазууга, окууга, нашид айтууга же аяттарды окууга катышат. Мисалы, Иса бир тууганынын колунан дептер менен калемди тартып ала берчү. Апасы эмне кылды? Апасы Исага карата эки бөлүктөн турган ыкманы колдонду.

Биринчи бөлүк: Исаны бир тууганынын колунан дептер менен калемди тартып алганы үчүн урушту жана аларды колдонууга же өзүндө сактап калууга уруксат берген жок.

Экинчи бөлүк: Андан кийин апасы Исага баштык сатып берип, анын ичине калемдер менен дептерлерди салып берди. Ошентип, ал эжесин туурай баштады.

Биринчи бөлүктө кабыл алынбаган жүрүм-турум жеңил жаза – урушуу аркылуу жазаланды. Ал эми экинчи бөлүктө Иса окуу процессине, өзүнө тиешелүү буюмдарга ээ болууга жана башкалардын мүлкүн тартып албай, аны урматтоого үйрөтүлдү.

Кызыктыруу ыкмасын колдонуңуз

Эгер балага өзү жактырбаган жана аткаргысы келбеген, бирок аны үйрөнүшү маанилүү болгон ишти аткарууну сурансаңыз, анда ага карата кызыктыруу ыкмасын колдонуңуз.

Мисалы, балага: «Эгер үй тапшырмаңды бүтүрсөң, телевизор көрүүгө уруксат берем»; «Эгер бөлмөңдү жыйнасаң, футбол ойноого уруксат берем»; «Эгер машинаны жуусаң, сага акча берем»; «Эгер тамагыңды жесең, сага шоколад берем», – деп айтса болот.

Мындай ыкма балада өзү жактырбаган иштерди аткарууга түрткү пайда кылат. Себеби ал сыйлык алууну каалайт. Бирок сыйлык анын көңүлүн бура турган жана муктаждыгына жооп бере турган нерсе болушу керек. Эгер сыйлык бала үчүн мааниге ээ болбосо, анда ал сиз каалаган нерсени аткарбайт. Ошондуктан суудан корккон балага: «Муну кылсаң, сууга сүзгөнү барабыз», – дебениз. Анын ордуна ал жакшы көргөн башка сыйлыкты тандаңыз.

Дагы бир көңүл буруучу нерсе: кызыктыруу мыйзамын тескерисинче колдонбоңуз. Мисалы: «Эгер мага уктаардан мурун үй тапшырмаңды аткарам деп убада берсең, телевизор көрө аласың», – дебениз. Анткени бала сыйлыкты алып болгондон кийин өзү кызыкпаган ишти аткарууга түрткү таппай калат. Натыйжада убадасын аткара албаганы үчүн өкүнүп, көңүлү чөгөт. Мындай сезим оор милдеттерди аткарууга жардам бербейт. Ал эми сыйлыкты иш аткарылгандан кийин берүү талап кылынган ишти аткарууга жакшы түрткү болот.

Кызыктыруу ыкмасы Куранда да кеңири колдонулган.

Аллах Таала айтты:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ ۖ تَأْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ۖ يَغْفِرَ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ۚ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ ۚ ذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ۖ وَأُخْرَىٰ تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ ۖ وَبَشِيرٌ الْمُؤْمِنِينَ﴾

«Эй момундар, силерге жан чыдагыс азаптан нажат бере турган бир «сооданы» көрсөтөйүнбү? (Ошол «соода» мына бул) - Аллага жана Анын пайгамбарына ыйман келтиресинер жана Алла жолунда мал-жаныңар менен жихад кыласыңар. Мына ушул эгер билсенер өзүнөр үчүн эн жакшы (иш). (Эгер ушундай кылсаңар, Алла) силердин күнөөңөрдү кечирет да силерди астынан дарыялар агып тура турган бейиштерге жана түбөлүктүү бейиштердеги таза турактарга киргизет. Бул болсо улуу бакыт. Жана (Алла силерге) дагы башка силер сүйө турган (бир нематты да берет, ал) Алла тарабынан болгон жеңиш жана жакын(да боло турган Мекке) фатхы (жеңиши). (эй Мухаммад), момундарга (мына ушул) куш кабарды

жеткиргин!»

(Сафф: 10–13).

Аллах Таала айтты:

﴿إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا ۖ حَدَانِقَ وَأَعْنَابًا ۖ وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا ۖ وَكَأَسَاءَ دِهَاقًا ۖ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِدَابًا ۖ جَزَاءً مِّن رَّبِّكَ عَطَاءٌ حَسَبًا﴾

«Албетте такыбаа заттар үчүн (бейиште) нажат - кутулуу бар. Ошондой эле бактар жана жүзүмзарлар. (Жашта жана сулуулукта) теңдеш келишимдүү-сымбаттуу (кур кыз)дар. Жана (шарап менен) толо кеселер бар. Алар ал жайда эч кандай пайдасыз жана жалган сөз угушпайт. (Бул) Раббин тарабынан (берилген) сыйлык, жетишээрлик жоомарттык». (Наба: 31–36).

Балаңызга жакшы үлгү болуңуз

Балдарыңызга тыюу салган иштерди өзүңүз жасабаңыз.

Аллах Таала айтты:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ۚ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَن تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾

«Эй момундар, силер эмнеге өзүңөр кылбай турган нерсени (кылабыз деп) айтасыңар?! Силердин өзүңөр кылбай турган ишти (кылабыз деп) айтуунар Алла алдында өтө жаман көрүлгөн (иш)». (Сафф: 2–3).

Эгер өзүңүз жалган сүйлөсөңүз, анда балдарыңызга жалган айтууну үйрөтүп жатасыз. Эгер алардын көзүнчө ушак айтып, гыйбат кылсаңыз, анда аларга ушул жаман ахлакты үйрөтүп жатасыз. Эгер башкаларды мазактап, шылдыңдасаңыз, анда балдарыңызга адамдар менен ушундай мамиле кылууну үйрөтүп жатасыз. Эгер сараңдык менен коркоктук сиздин жашооңуздун урааны болсо, анда балдарыңыз да муну сизден үйрөнүшөт. Ошондуктан кийин алардын коркок болуп калганына же сиз карыганда сизге карата сараңдык кылганына таң калбаңыз.

Расулуллах ﷺ айтты:

«كل مولود يولد على الفطرة، فأبواه يهودانه أو ينصرانه أو يمجسانه»

«Ар бир төрөлгөн бала фитратта төрөлөт, анан ата-энеси аны ахудий кылат же насраний кылат же мажусий кылат».

Бул хадис ата-эненин баланы тарбиялоодогу өтө чоң ордун көрсөтөт. Анткени бала эң биринчи ата-энесин үлгү катары көрүп, аларды туурап үйрөнөт.

4.3 Жүрүм-турумду ондоонун үчүнчү ыкмасы

Жаза берүү ыкмасы

Жаза – бул жүрүм-турумдан кийин колдонулган айлана-чөйрөдөгү таасирлер аркылуу ошол жүрүм-турумдун келечекте азайышына алып келген процесс. Эгер жаза жүрүм-турумдан кийин жагымсыз таасирди берүү аркылуу ишке ашырылса, анда ал биринчи даражадагы жаза деп аталат. Ал эми эгер жаза жагымдуу бир нерсени алып салуу аркылуу колдонулса, анда ал экинчи даражадагы жаза деп аталат. Жазанын терс жактары көп болгондуктан, жүрүм-турумду ондоодогу негиз – сыйлыкты көбөйтүү жана жазаны мүмкүн болушунча азайтуу болуп саналат.

(«Адамдын жүрүм-турумун ондоо», 27-бет).

Жаза ыкмаларынын айрымдары:

1. Обочолонтуу.
2. Жаман жүрүм-турумдун табигый кесепеттери.
3. Жаман жүрүм-турумдун логикалык кесепеттери.
4. Жүрүм-турумга жараша жаза берүү.
5. Уруу.

Обочолонтуу

Бала жаман жүрүм-турум кылганда, өзүн башкара билүүгө үйрөнүшү үчүн ата-эне аны жазалоого муктаж болот. Жазанын айрым услубдары жаман жүрүм-турум болгондон кийин дароо колдонулушу керек, ал эми айрымдары кийинчерээк да колдонулушу мүмкүн.

Жаман жүрүм-турумдан кийин дароо колдонууга эң ылайыктууыкма – **обочолонтуу**.

Обочолонтуу деген эмне?

Обочолонтуу – бул баланы эч нерсе кыла албаган жерге кыска убакытка жайгаштыруу. Натыйжада ал зеригет. Башкача айтканда, бул аны сыйлыктан, көңүл буруудан жана кызыктуу чөйрөдөн убактылуу ажыратуу дегенди билдирет. Бул үчүн бала туура эмес жүрүм-турум көрсөткөн учурдагы жагымдуу кырдаалдан кыска убакытка алыстатылып, тынч, кызыктыруучу нерселери жана жагымдуу оюнчуктары жок жерге чыгарылат. Ошентип, туура эмес жүрүм-турумунан кийин ал көңүл бурууга же сыйлык алууга мүмкүнчүлүк таппай калат. Обочолонтуу – баланы тартипке үйрөтүүнүн бир жолу. Анын эки максаты бар:

Дароо жетүүчү максат: жаман жүрүм-турумду ошол замат токтотуу.

Узак мөөнөттүү максат: баланын өзүн өзү тартипке салуу жөндөмүн калыптандырууга жардам берүү.

Бала обочолонтууга дуушар болгондо, ал үй-бүлөсүнүн көңүл буруусунан ажырайт. Ошондой эле ата-энесин кыжырдантуу, аларга үстөмдүк кылуу же тынчын алуу мүмкүнчүлүгүн жоготот. Натыйжада ал өзү жакшы көргөн оюнчуктар менен ойной албай же каалаган иш-аракеттерине катыша албай калат. Албетте, обочолонтуу услугу тез, так жана күтүлбөгөн чара болуп саналат. Балдар мындай тартип чарасынан качып кутула алышпайт. Адатта балдар ата-энеси ушундай жол менен жазалаганда ага сезимтал болушат. Бирок жаза бүткөндөн кийин алардын капачылыгы көп өтпөй басаңдайт. (*SOS, 60-бет*).

Обочолонтууну колдонуунун артыкчылыктары

- Обочолонтуу жаман жүрүм-турумду тез алсыратат.
- Обочолонтуу жаман жүрүм-турумду толугу менен токтотууга жардам берет.
- Бул услугу колдонуу ата-энелер үчүн оңой.
- Бул услугу колдонгондо ата-энелер азыраак кыжырданып, азыраак ачууланышат.
- Ата-энелер балдарына акылга сыярлык жана азыраак агрессивдүү жүрүм-турумдун үлгүсүн көрсөтүшөт.
- Жаза аяктагандан кийин ата-эне менен баланын ортосундагы мамиле тез эле кадимки абалына кайтып келет.

Бул ыкма качан колдонулат?

Обочолонтуу ыкмасы эки жаштан он эки жашка (2–12 жаш) чейинки балдарга ийгиликтүү колдонулат. Бирок бул услугу биринчи жолу колдонуу баланын он бир жашынан кечикпей башталышы керек.

Бала экиден төрт жашка чейин болсо, жаман жүрүм-турум болгондон кийин он секунддун ичинде аны обочолонтууга чыгаруу керек. Анткени мындай учурда ыкчамдык өтө маанилүү.

Баланын обочолонууда өткөрө турган убактысы анын жашына жараша белгиленет: ар бир жашына – бир мүнөт. Мисалы, бала беш жашта болсо – беш мүнөт, жети жашта **болсо** – жети мүнөт обочолонууда болушу керек. Ушул сыяктуу.

Обочолонтуу услугу колдонууда бала кабыл алынган жүрүм-турумду үйрөнүшү үчүн ата-эне чечкиндүү, туруктуу жана натыйжалуу болушу керек. Жаман жүрүм-турум кайталанган сайын бул жазаны да кайталагыла. Аны ата-эне ачууланганда гана колдонуу менен чектелбегиле.

Обочолонтууну колдонуудагы кадамдар

1. Обочолонтуу услубун колдонгуңуз келген бир гана максаттуу жүрүм-турумду тандаңыз.

2. Ошол максаттуу жүрүм-турум канча жолу кайталанганын эсептеп туруңуз.

3. Обочолонтууну жүргүзүү үчүн зериктире турган, кызыктырган эч нерсеси жок жерди тандаңыз.

4. Обочолонтуу кандай жүргүзүлөрүн балаңызга алдын ала түшүндүрүңүз.

5. Андан кийин максаттуу жүрүм-турумдун пайда болушун күтүңүз.

Обочолонтуу жазасы ойлонбой жасалган, шашылыш жана эмоцияга берилген жүрүм-турумдарды оңдоодо натыйжалуу. Төмөндө обочолонтуу жазасына ылайыктуу жүрүм-турумдардын тизмеси берилген:

1. Урушуу.

2. Ачуулануу жана эмоциялык чыңалуулар.

3. Башкалардын атайылап тынчын алуу.

4. Ачууланып же коркконунан катуу кыйкыруу.

5. Оюнчуктарды ыргытуу.

6. Оюнчуктарды талкалоо.

7. Башкаларды тепкилөө.

8. Башкаларга түкүрүү же түкүрөм деп коркутуу.

9. Башкаларга топурак же таш ыргытуу.

10. Ата-энени кыйноо максатында атайылап катуу ыйлоо.

11. Чымчуу же тытуу.

12. Көп сүйлөө.

13. Кооптуу иштерди жасоо, мисалы көчөнүн ортосунда велосипед тебүү.

14. Эмеректерди бузуу.

15. Катуу үн менен даттануу же нааразы боло берүү.

16. Башкаларга ар кандай лакап-аттарды коюу.

17. Буйруктарга баш ийбөө.

Максаттуу жүрүм-турумду тандоо

1. Өзгөрткүңүз келген **бир гана** же эң көп дегенде **эки жүрүм-турумду** тандаңыз.

2. Максаттуу жүрүм-турум канча жолу кайталанырын эсептеп туруңуз. Ал жаман жүрүм-турум үзгүлтүксүз болуп жатканын текшерипиз. Башкача айтканда, ал жок дегенде **күнүнө бир жолу** кайталанышы керек.

3. Эки жүрүм-турум тандалса, алардын бири негизги жана олуттуу көйгөйлүү жүрүм-турум, экинчиси кошумча жүрүм-турум болушу мүмкүн.

Обочолонтуу үчүн зериктире турган жерди тандаңыз

Баланы обочолонтуу үчүн эң ылайыктуу жер – ал жерде ата-энеден же үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнөн эч кандай көңүл бурууга ээ боло албаган жер. Ошондой эле бала ал жерге мүмкүн болушунча тез, эң жакшысы 10 секунддун ичинде жетиши керек. Обочолонтуу ордун тандоодо баланын жашы да эске алынат. 2–4 жаштагы балдар үчүн атайын обочолонтуу отургучун колдонуу сунушталат. Ал эми 5–12 жаштагы балдарды өзүнчө бөлмөгө чыгаруу ылайыктуу.

Обочолонтуу жайы төмөнкү талаптарга жооп бериши керек:

Бала үчүн зериктире турган жана кызыксыз болушу керек.

Адамдар жок, башка үй-бүлө мүчөлөрүнөн обочо болушу керек. Бирок баланын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн ата-эне көрө ала турган жерде болушу зарыл.

Коопсуз, жакшы жарыктандырылган жана коркунучтуу көрүнбөгөн жер болушу керек.

Ал жерге 10 секунддун ичинде жетүүгө мүмкүн болушу керек.

Эгер обочолонтуу үчүн отургуч колдонулса, ал чоң болуп, баланын өз алдынча андан оңой түшүп кетишине мүмкүнчүлүк бербеш керек. Баланын отургучтун үстүнө туруп алышына же секиришине жол бербейсиз. Ошондой эле анын өзү менен көңүлүн ача турган кандайдыр бир буюмду алып отурушуна уруксат бербейсиз.

Обочолонтуу учурунда бала менен сүйлөшүүдөн жана ага түз карап туруудан алыс болуңуз. Сиз аны көзөмөлдөп жатканыңызды байкап калышына жол бербейсиз. Ал сизди чакырышы мүмкүн, бирок анын чакырыгын чечкиндүү түрдө көңүл сыртында калтырыңыз. Ага карабаңыз жана сөзүнө кулак салбаңыз. Анткени булардын экөө тең көңүл буруунун бир түрү болуп эсептелет жана обочолонтуунун натыйжалуулугун азайтат. Бала обочолонтууда турганда өзүнүздү күнөөлүү сезүү туйгусуна да алдырбаңыз. Эгер балаңыз үчүн обочолонтуу жери катары жуунуучу бөлмөнү же кир жуучу бөлмөнү тандасаңыз, анда ал жерден айнек, учтуу буюмдар жана тазалоочу суюктуктар сыяктуу кооптуу нерселерди алып салыңыз. Ошондой эле баланын уктоочу бөлмөсүн обочолонтуу жери катары колдонбоңуз. Анткени ал бөлмө бала үчүн кызыктуу болушу мүмкүн.

Баланы коркунучтуу жерге жиберүүдөн алыс болуңуз. Анткени бул анын эмоциялык көйгөйлөргө кабылуусуна себеп болушу мүмкүн. Обочолонтуунун максаты – баланы коркутуу эмес, зериктирүү.

Балага обочолонтуу тартибин түшүндүрүү

Ата-эне балага обочолонтуу программасын түшүндүрүп бериши керек. Ошондой эле ага аны жакшы көрөрүн жана жаман жүрүм-турумунан арылууга жардам берүүнү кааларын айтышы зарыл. Мындан тышкары, ата-эне бала бул учурда өздөрү каалабаган же тынчын ала турган жүрүм-турумдарды көрсөтүшү мүмкүн экенин алдын ала күтүшү керек.

Максаттуу жүрүм-турумдун болушун күтүү

Андан кийин ата-эне өзгөрткүсү келген жаман жүрүм-турумдун пайда болушун күтөт. Эгер бала уруу, сөгүнүү же чач тартуу сыяктуу жаман жүрүм-турум жасаса, анда төмөнкү кадамдарды аткарыңыз:

1. Баланы он мүнөттөн ашпаган убакытка обочолонтууга жөнөтүңүз. Жүзүңүз менен бул жүрүм-турумга ыраазы эместигиңизди билдириңиз. Анын көзүнө карап, колунуз менен көрсөтүп: обочолонтуу жайына барууну буйруңуз.

Көпчүлүк ата-энелер баланы обочолонтууга жөнөтүүдөн мурун аны урушуп же узак түшүндүрүүгө аракет кылышат. Бирок бул туура эмес. Анткени бала менен сүйлөшүү же аны обочолонтуудан мурда урушуу анын талашуусуна жол ачат.

Көп балдар обочолонтуудан кутулуу үчүн ата-энесине таасир этүүгө аракет кылышат. Алар талашышы, каршылык көрсөтүшү, күнөөнү башка балага оодарышы, кечирим сурашы же ар кандай айлакерликке барышы мүмкүн. Бирок мындай аракеттердин баарын көңүл сыртында калтыргыла. Сабырдуулукту сактап, баланы обочолонтууга жөнөткүлө.

Эгер бала силер менен сүйлөшкүсү келсе, анда ага обочолонтуу аяктагандан кийин сүйлөшүүгө уруксат берсе болот.

Баланы обочолонтууга жөнөтүп жатканда ага болгону эки нерсени айткыла:

1. Кандай жаман жүрүм-турум жасаганын айткыла.

2. Обочолонтуу бөлмөсүнө барууну буйругула.

Таймерди алып, аны керектүү убакытка коюңуз. Таймер бала уга ала турган, бирок ага жетип ойной албаган жерге коюлушу керек. Ар бир жашына бир мүнөттөн эсептелет. Мисалы, балаңыз алты жашта болсо, таймерди 6 мүнөткө коюңуз. Обочолонтуунун убактысы дайыма бирдей болсун. Бирде узун, бирде кыска кылбаңыз. Бирок бала баш ийбей каршылык көрсөтсө, убакытты адаттагыдан бир нече мүнөткө көбөйтсө болот.

2. Таймердин коңгуроосу кагылганга чейин күтүңүз. Бул убакыт ичинде балага эч кандай көңүл бурбаңыз.

Обочолонтуу аяктагандан кийин бала менен сүйлөшүү

Баладан эмне үчүн обочолонтууга чыгарылганын жана кандай ката кетиргенин сурагыла. Эгер ал эмне үчүн обочолондурулганын унутуп калса же туура эмес себеп айтса, туура себебин эскертип, андан кийин суроону кайра бергиле. Ал өзүнүн эмне үчүн обочолондурулганын туура айта алганга чейин ушул тартипти уланткыла. Ошондон кийин гана ага кетүүгө уруксат берилет.

Эгер обочолонтуу бүткөндөн кийин бала дагы эле капалуу болсо, ага көңүл бурбай, сезимдерин өзү билдиришине мүмкүнчүлүк бергиле. Эгер кийинчерээк уулуңардын күнөөсүз экенин билсеңер, дароо андан кечирим сурагыла. Эгер бала обочолондурулушунун туура же туура эмес болгонун талкуулагысы келсе, аны жөн гана угуп койгула, бирок аны менен талашпагыла. Эгер бала обочолонтуу жайынан качып кетсе же каршылык көрсөтсө, бул маселени чечүүгө болот. Анткени балдардын көпчүлүгү обочолонтуу услугу колдонулгандан кийин эки жумадан ашык каршылык көрсөтүшпөйт. Эгер бала кечигип же обочолонтууга баруудан баш тартса, кичинекей болсо аны дароо көтөрүп барып обочолонтуу отургучуна отургузгула. Ал эми беш жаштан улуу болсо, ага ар бир 10 секунд кечиккен сайын обочолонтуу убактысына бир мүнөттөн кошуларын айткыла. Эгер обочолонтуу учурунда кыйкырып, ызы-чуу салып же ачууланса, кичинекей болсо ага көңүл бурбагыла. Ал эми чоңураак болсо, обочолонтуу убактысына дагы бир нече мүнөт кошкула. Эгер бала обочолонтуу жайынан качып кетсе, кичинекей болсо кайрадан отургучка алып келип отургузгула. Ал эми беш жаштан улуу болсо, ар бир 10 секунд кечиккен сайын обочолонтуу убактысына бир мүнөттөн, эң көп дегенде 5 мүнөткө чейин кошкула. Эгер ошого карабай обочолонтуу жайына кирбей койсо, ага башка жаза колдонуларын билдиргиле. Эгер обочолонтуу убактысы бүткөндөн кийин да отургучтан турбай койсо же дагы эле кыйкырып, ыйлай берсе, анын мындай жүрүм-турумуна көңүл бурбагыла жана бөлмөдөн чыгып кеткиле. Эгер кыйкыргын уланта берсе, обочолонтуу жазасын кайрадан кайталагыла. Эгер обочолонтуу бөлмөсүндө бир нерселерди талкалап бузса, ал жерди кайра иретке келтирмейинче же бузганын оңдомоюнча чыгуусуна уруксат бербегиле. Эгер обочолонтуу учурунда өзүнө өзү зыян келтирсе, анда адиске кайрылгыла. (SOS, 258-бет).

Эскертүүлөр

1. Жогоруда айтылган жүрүм-турумдарга карата обочолонтуу услубун колдонуу натыйжалуу болуп, алардан арылууга же алардын кайталанышын азайтууга жардам берет.

2. Өзгөрткүчөр келген жаман жүрүм-турум ар бир жолу кайталанганда обочолонтуу услубун туруктуу жана үзгүлтүксүз колдонула.

3. Обочолонтуу услубун жакшы өздөштүргөндөн кийин, уруу же ачуулануу сыяктуу негизги максаттуу жүрүм-турумдарды өзгөртүүгө өтсөңөр болот.

4. Бир же эки жуманын ичинде жаман жүрүм-турумдун кайталануу деңгээли 50–90% га чейин төмөндөшү керек.

4.4 Башка жазалоо услубдары

Эгерде обочолонтуу жетишсиз экенин байкасаңыз же бала катачылык кылганын бир топ убакыт өткөндөн кийин гана билсеңиз, анда жаман жүрүм-турумду токтотуу үчүн төмөнкү услубдарды колдонсоңуз болот:

1. Урушуу жана ыраазы эместигиңизди билдирүү: Эгер жаман жүрүм-туруму үчүн урушкунуз келсе, балаңызга жакын барыңыз, анын көзүнө караңыз жана сезимиңизди билдириңиз. Андан кийин аны эмне үчүн урушуп жатканыңызды, кайсы жаман жүрүм-туруму үчүн экенин айтыңыз. Өзүңүздү көзөмөлдөшүңүз абдан маанилүү. Бул нерсени жеңил кабыл албаңыз жана шылдыңдаган сөздөрдү айтпаңыз. Сабырдуу болуңуз. Анткени кээ бир балдар ата-энесинин узак сүйлөгөнүнөн жана ачууланганынан ырахат алышат. Ошентип, ал көңүл буруу терс болсо да, апасынын же атасынын көбүрөөк көңүлүн өзүнө бурууга аракет кылат.

Эсиңизде болсун, балаңыздын өзүнө эмес, анын жүрүм-турумуна нааразы экениңизди көрсөтүңүз. Бул ыкманы жаман жүрүм-турум болгондон кийин дароо колдонуу эң натыйжалуу учур болуп саналат. Имам аль-Бухарий Абу Заррдан (رضي الله عنه) риваят кылат:

سابيت رجلا فغيرته بامه (قال له: يا ابن السوداء) فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا ابا ذر، اعيرته بامه! انك امرؤ فيك جاهلية)

«Мен бир адамды сөгүп, аны энеси аркылуу кемсинттим (“Эй, кара аялдын баласы!” дедим). Ошондо Аллахтын Элчиси ﷺ: “Эй, Абу Зарр! Сен аны энеси аркылуу кемсинттиңби?! Сенде дагы эле жахилияттын белгилери бар экен”, – деди».
(«Балдарды тарбиялоо», 567-б.)

Кайсы учурда урушуу жана ыраазы эместигиңизди билдирүү пайдалуу болбой калат?

Урушуу баланын жүрүм-турумун өзгөртүүдө төмөнкү учурларда пайдасыз болот:

- бала ата-энесине орой жооп берип же алар менен талаша баштаса;
- алардын урушканын тоготпой, жылмайып, көңүл коштугун көрсөтсө;
- урушканда катуу эмоцияга же ачууланууга кабылса;
- же сизден көбүрөөк көңүл бурууга ээ болгонуна, ал көңүл терс болсо да, ырахат алып жатканын көрсөтсө.

Мындай учурларда ата-эне жеңил жазалоо ыкмаларынын бирин колдонушу керек.

2. Жаман жүрүм-турумдун табигый натыйжалары: Табигый натыйжа — бул жаман жүрүм-турумдан кийин адатта өзүнөн-өзү келип чыга турган натыйжа (эгер ата-эне анын чыгышына тоскоол болбосо).

Ата баласына, эгер анын коопсуздугуна коркунуч жаралбаса, жаман жүрүм-турумунун табигый натыйжасын өзү башынан өткөрүүгө мүмкүнчүлүк бериши керек. Табигый натыйжа жаман жүрүм-турумдан кийин өз нугунда болсун. Мисалы, оюнчугун атайылап сындырып алса, табигый натыйжасы — анын оюнчугу сынык бойдон калат жана ал жаңысына алмаштырылбайт. Эгер бир тууганын таарынтса, табигый натыйжасы — бир тууганы аны менен ойнобой калат. Эгер эртең менен мектепке өз убагында турбай кечиксе, табигый натыйжасы — мектепке кечигип барып, кечиккенинин себебин түшүндүрүү үчүн администрацияга кайрылууга туура келет. Эгер суусундукту этиятсыздыктан төгүп алса, табигый натыйжасы — ага башка суусундук берилбейт. Бул жазалоо ата-эненин түздөн-түз кийлигишүүсүз ишке ашкандыктан, балдар мындай жазалоо үчүн ата-энесине азыраак ачууланышат.

3. Жаман жүрүм-турумдун логикалык натыйжалары: Кээде ата-эне баланын жаман жүрүм-турумунун табигый натыйжасы ишке ашышына жол бере албайт, анткени ал бала үчүн кооптуу болушу мүмкүн. Мисалы, бала велосипед минип, кооптуу көчөгө чыгып кетсе, табигый натыйжага жол берүү жол кырсыгына алып келиши мүмкүн. Ошондуктан ага башка жаза колдонулат. Мисалы, бир жумага велосипед тебүүгө тыюу салынат. Же досторунун арасында гыйбат жана ушак ташып жүрсө, үч күнгө достору менен сүйлөшүүгө тыюу салынат. Же намазга жалкоолук кылса, ага пландалган саякат жокко чыгарылат. Ушундай сыяктуу. Эгер бала өзүнүн жаман жүрүм-туруму менен жазанын ортосундагы байланышты так жана негиздүү көрө алса, анда ал өзүнүн жүрүм-турумун ондоого көбүрөөк умтулат. Ошондой эле анын жазага каршылык көрсөтүү каалоосу да азаят. Жаза, бир жагынан, баланын жашына, экинчи жагынан, анын жаман жүрүм-турумуна ылайык болушу керек. Ата-эне жаза берүү жөнүндө чечим кабыл алганда, аны катуу эмоцияга же ачууга алдырбай, сабырдуу абалда кабыл алышы керек.

Жаман жүрүм-турум үчүн жаза колдонуу услуги:

Эгер ата-эне белгилүү бир жаман жүрүм-турумга ылайыктуу логикалык натыйжа таба албаса, анда жаза колдонуу услуги пайдаланууну ойлонушу керек. Мисалы, бала ата-энесинин бирине калп айтса, аны эки күн мультфильм көрүүдөн ажыратуу. Же бир тууганын сөгүп койсо, ар бир жолу үчүн 50 сом өлчөмүндө айып төлөтүү.

Ушундай жол менен ата-эне бала үчүн маанилүү болгон жазаны аныктай алат.

«Жаза» услубун колдонуудан мурун, жаман жүрүм-турум боло электе эле жазаны айтып коюуга аракет кылыңыз. Мисалы, эне баласына: «Эгер бир туугандарыңды сөксөң, ар бири үчүн 50 сом айып төлөйсүң», – деп айтсын. Андан соң бул жүрүм-турум үчүн кандай жаза берилерин келечекте эстеп калуусу жана сөгүнүүдөн тыйылышы үчүн, баладан ошол жазаны өзүнө кайра айтып берүүсүн сурасын.

Жаза колдонуп жатканда катуу ачууланганыңызды көрсөтүүдөн сак болуңуз. Бала ата-энесинин ачуусунун айынан эмес, өзүнүн жаман жүрүм-туруму үчүн жазаланып жатканын сезиши керек. Эгер жаман жүрүм-турум улана берсе, анда бул жаза жасалган күнөөгө салыштырмалуу жеңил экенин билдирет. Ошондуктан жаза баланын жашына ылайык жана жасаган күнөөсүнө жараша болушуна көңүл буруу керек.

4. Бала менен ата-эненин ортосунда келишим түзүү: Бала менен ата-эненин ортосунда түзүлгөн келишим — бул алардын ортосундагы жазуу жүзүндөгү макулдашуу. Анда бардык тараптар көйгөйдү аныктап, аны талкуулашат жана чечимге келишет. Андан кийин ар кимдин жоопкерчилиги белгиленип, келишимге кол коюлат да, аны аткаруу башталат. Мындай келишимдер көбүнчө 7-8 жаш ортосундагы балдар менен түзүлөт жана бир үй-бүлөдөгү балдардын ортосунда пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүдө маанилүү роль ойнойт.

Үй-бүлөнүздө кездешкен бир көйгөйдү аныктап, аны бала менен ата-энесинин ортосунда келишим түзүү аркылуу чечүүгө аракет кылыңыз. Бул үчүн төмөнкү кадамдарды аткарыңыз:

Көйгөйдү аныктаңыз. Адатта, үй-бүлөдө кездешкен бир гана көйгөй тандалат. Мисалы: сабак окубоо, намазды өз убагында окубоо, өжөрлүк жана ата-эненин буйруктарына баш ийбөө, улууларды сыйлабоо же кичүү бир туугандарга кол көтөрүү.

Бала менен сүйлөшүп, чечимге келиңиз. Эки тарап тең бир чечимге макул болушу керек. Бул сүйлөшүүгө ата да, эне да катышканы жакшы. Баары сабырдуу, чыдамдуу жана позитивдүү болуп, көңүлдү өзгөртүлүшү керек болгон конкреттүү жүрүм-турумга буруусу зарыл.

Келишимдин шарттарын жазыңыз. Анда балдар менен ата-эне макулдашкан шарттар, бала аларды аткарбаса колдонулуучу жазалар, келишимдин аяктоо мөөнөтү жана келишимдин шарттарын аткарса берилүүчү сыйлыктар көрсөтүлүшү керек.

Келишимге кол коюңуз, андан кийин ар бириңиз өз жоопкерчилигиңизди аткарууга киришиңиз.

Мындай келишимдер үй-бүлөгө шарттарды тактоого жана жоопкерчиликтерди аныктоого жардам берет. Ошондой эле өспүрүмдөрдү сабакка туруктуу көңүл бурууга жана үйгө кайтуу убактысын сактоого үндөйт.

Бала менен ата-эненин ортосундагы келишимдин үлгүсү

Баланын аты-жөнү:

Келишим

Мен, Алмаз:

- Ата-энеме баш ийүүгө жана аларды урматтоого;
- Кичүү бир туугандарыма кол көтөрбөөгө макулмун.

Биз, ата жана эне, Алмаздын ата-энесине баш ийүү, аларды урматтоо жана кичүү бир туугандарына кол көтөрбөө жөнүндө алган милдеттенмелерине макулбуз. Мунун ордуна ага күн сайын бир саат мультфильм көрүүгө уруксат берилет. Ал эми баш ийбеген ар бир буйругу же бир туугандарына жасаган ар бир кол салуусу үчүн 50 сом айып төлөйт.

Келишим күчүнө кирген күнү: 07.07.2026

Келишимдин аяктоо күнү: Бул келишим 6 ай бою күчүндө болот.

Дата: 07.07.26

Келишимдин шарттарына үч тарап тең макул болушту:

Ата:

Эне:

Бала:

5. Сезимдерди билдирүү:

Балдар ачуулануу, коркуу, кызганыч, көңүл калуу, үмүтсүздүк жана башка балдар менен урушууну каалоо сыяктуу көптөгөн сезимдерди жана эмоцияларды башынан өткөрүшөт. Бул сезимдер табигый. Ошондуктан балага аларды билдирүүгө, түшүнүүгө жана жеңүүгө жардам берүү зарыл. Анткени бала өзүнүн жараланган сезимдерин айтып бергенде, жүрөгүндөгү оордуктун бир бөлүгүн жеңилдетет. Бул ага өзүнүн сезимдерин да, жүрүм-турумун да көзөмөлдөөгө жардам берет.

Баланы өз сезимдерин билдирүүгө үндөгөндө төмөнкүлөрдү сактоо керек:

- **Баланын бардык сезимдерин кабыл алып, урматтаңыз.** Аны сабырдуулук менен угуңуз жана анын жүрүм-турумун кабыл албасаңыз да, сезимдерин кабыл алыңыз. Мисалы, ал сизге бир тууганын кызганарын же досуна ачууланып жатканын айтуусуна мүмкүнчүлүк бериңиз. Бирок бир тууганын уруусуна же аны атайылап кыжырдантуусуна жол бербейиз.

- **Аны угуп жатканыңызды көрсөтүңүз.** Бул үчүн аны сезими жөнүндө да, ошол сезимге себеп болгон жагдай жөнүндө да сүйлөтүңүз. Башкача айтканда, андан бул сезимди кайсы кырдаалда башынан өткөргөнүн сураңыз. Мисалы, ал бир тууганын кызганып жатат (**сезим**), анткени анын сумкасы өзүнүкүнөн жакшыраак (**кырдаал**). Же карындашына ачууланып жатат (**сезим**), анткени ал анын ачкычтарын издеп берүүдөн баш тарткан (**кырдаал**).

- **Анын сезимдерин атап бериңиз.** Бала эмне айтып жатканын кунт коюп угуп, жүзүндөгү өзгөрүүлөргө көңүл буруңуз. Андан кийин анын сезимдерин атап, алардын себебин табууга аракет кылыңыз. Мисалы, ага: «Сен азыр чыңалып (**сезим**), тынчсызданып (**дагы бир сезим**) жатасың, анткени алдыда сынагың бар, ага толук даяр эмессиң (**кырдаал**)», – деп айтыңыз.

Эгер анын сезимин туура эмес талдап алсаңыз, кайра аракет кылыңыз. Акыры экөөңүздөр чогуу анын эмнени сезип жатканын жана анын себебин аныктай аласыздар.

- **Кеңеш, сунуш, көңүл жибитүүчү сөздөрдү айтып же башка мүмкүн болгон чечимдерди сунуштаңыз.** Мисалы, эгер бала досунан көбүрөөк акча алганы үчүн ичи күйсө же бир тууганынын сумкасы өзүнүкүнөн жакшы болгону үчүн сизге ачууланса, анда бул көйгөйдү чечүү үчүн өзү эмнени сунуштай турганын сураңыз. Эгер ал акчасын көбөйтүүнү же өзүнө жаңы сумка сатып берүүнү суранса, ал эми сиздин материалдык мүмкүнчүлүгүңүз жетсе жана баш тартууга башка себеп жок болсо, аны тынчтандырып, каалаганын аткарып бериңиз. Ал эми материалдык мүмкүнчүлүгүңүз жок болсо же ашыкча эркелетип, анын ахлагы бузулуп кетишин каалабасаңыз, анда мунун себебин түшүндүрүп берип, аны менен бирге башка мүмкүн болгон чечимдерди издеңиз. Кээде бала сизге болгон терс сезимдерин айтып эле жеңилдеп калат. Андай учурда ага бул мүмкүнчүлүктү бериңиз. Бирок сизди сөгүшүнө же сизге кыйкырышына жол бербейиз.

- **Баланы кандайдыр бир иш-аракетке барардан мурда ойлонууга үйрөтүп, буга машыктырыңыз.** Мисалы, ачууланганда дароо ачуусуна алдырып кетпестен, адегенде ойлонсун. Эгер башка бир бала андан негизсиз дептерин же калемин талап кылып, андан коркуп калса, дептерин же калемин дароо бере салбастан, өзүн жана өзүнүн мүлкүн кантип коргой аларын ойлонсун.

Ошондой эле ал өзүнүн ар бир аракетинин кандай натыйжалары болорун алдын ала ойлонууга үйрөнүшү керек. Мисалы, эгер мугалим аны кемсинтти деп ойлоп, ошол замат класста ызы-чуу чыгарып, тартип бузууга чечим кабыл алса, анда ага мындай жүрүм-турумдун жаман

кесепеттерин түшүндүрүп бериңиз. Ошондой эле ушундай тартип бузуп жүрүп, натыйжада окууда жана кийин иште ийгиликсиз болгон адамдар тууралуу айтып бериңиз. Эгер буга карабай сизди укпаса, анда анын жасап жаткан ишинин **табигый натыйжаларын** өзү башынан өткөрүшүнө мүмкүнчүлүк бериңиз. Бирок ага төмөнкү ураанды дайыма эскертип туруңуз:

«Акылдуу — башкалардын башынан өткөндөн сабак алган адам, ал эми бактысыз — өз башынан өткөргөндөн кийин гана сабак алган адам».

6. Жазалоо

Тарбиячылардын арасында уруу маселеси боюнча көп талаш-тартыштар болгон. Балдарды урууга болобу же болбойбу? Аларды уруу пайдалуубу? Мунун кандай кесепеттери бар?

Биринчи пикир: урууга каршы болгон тарап

Бул тараптын пикири боюнча, тарбиячы балага оору келтире турган эч кандай каражатты колдонбошу керек. Мисалы, чаап жиберүү, уруу же ага кыйкыруу да туура эмес. Анткени алардын ою боюнча, зомбулуктун кандай гана түрү болбосун, баланы жаман жүрүм-турумдан кайтарып, анын ордуна жакшы жүрүм-турумду калыптандырууда натыйжа бербейт. Алар муну төмөнкү себептер менен негиздешет:

- Денелик жаза балада энесине каршы агрессияны жаратышы мүмкүн жана ал мүмкүнчүлүгү жеткен ар кандай жол менен андан өч алууга түртүшү мүмкүн. Натыйжада бала ички көзөмөлдү жана өзүн өзү тарбиялоону өнүктүрүүнүн ордуна, энесинин кыжырын келтирүү үчүн жаман жүрүм-турумун дагы күчөтүшү мүмкүн. Убакыттын өтүшү менен мындай мамиле адатка айланып, андан арылуу кыйын болгон мүнөзгө айланып калышы мүмкүн.

- Уруу балада ата-энесинин көңүлүн өзүнө буруу үчүн жаман жүрүм-турум жасоодон башка жолу жок деген сезимди пайда кылышы мүмкүн. Ал тургай, физикалык жазага туш болсо да, ата-энесинин көңүлүн бурууну артык көрүшү мүмкүн. Ошентип, денелик жаза анын жаман жүрүм-турумун дагы көбөйтүшү мүмкүн.

- Көпчүлүк учурда жаза коркунучу баланы ката кетирүүдөн токтото албайт. Анткени ал кийин келе турган жазадан көрө, ошол учурдагы каалоосун артык көрүшү мүмкүн. Же болбосо, бул жолу жазага кабылбай кутулам деп ойлошу мүмкүн.

- Эгер жаза өтө катуу жана оорутуучу болсо, анда бала эмне үчүн жазаланганын унутуп, болгону өзү каалаган нерсени гана эстеп калат. Эгер ал ошол замат жазага түздөн-түз каршы чыгууга батынбаса,

ичинен нааразычылык топтолушу мүмкүн. Кийин ал бул ички нааразычылыгын өзүнөн кичүү бир тууганына кол көтөрүү аркылуу чыгарышы мүмкүн. Же болбосо иштерин атайылап жай аткарып, шалаакылык кыла башташы мүмкүн. Ошондой эле мындай жаза баланын өзүнө ишенбеген, тартынчаак болуп калышына, анын ичинде коркоктукту пайда кылышына, жашоого болгон умтулуусунун жана активдүүлүгүн алсыратышына алып келиши мүмкүн.

Бул тараптын пикири боюнча, баланы кыска убакытка көңүл ачуучу нерселер жок жерге **обочолонтуу** жазалоонун эң жакшы жолу.

Экинчи пикир: урууга уруксат берген тарап

Бул тараптын пикири боюнча, айрым ата-энелер балдарынын жүрүм-турумуна карата кандайдыр бир чара көрүп жатышканын сезүү үчүн аларга жеңил физикалык жаза берүүгө муктаж болушат. Алар жеңил урууга төмөнкү себептер менен уруксат беришет:

Физиеалык жаза ата-эненин берген буйругун баланын эсинде бекем сактап, айтылган нерсени аткаруусуна жардам берет. Алардын ою боюнча, жеңил физикалык жаза кээде урушууга, обочолонтууга же баланы узак убакыт сүйлөтпөй коюу сыяктуу башка жазаларга караганда бала үчүн жеңилирээк болушу мүмкүн.

Ошондой эле, эгер бала өзүнүн катасы үчүн өзүн күнөөлүү сезип жатса, жеңил физикалык жаза анын бул күнөө сезимин жеңилдетиши мүмкүн. Мисалы, энеси аны жеңил чаап койсо, бала жазасын адилеттүү алдым жана кетирген катамдын жазасын тарттым деп сезип, күнөө сезиминен арылышы мүмкүн.

4.5 Ислам шариятында баланы уруунун өкүмү

Аллахтын Элчиси ﷺ мындай деген:

"مروا صبيانكم بالصلاة لسبع سنين واضربوهم عليها لعشر سنين وفرقوا بينهم في المضاجع".

«Балдарыңарды жети жашынан баштап намазга буйругула. Он жашка чыкканда намаз окуйса аларды ургула жана уктаган орундарын бөлүп койгула».

Эгер сиз колдонгонуз келген кандайдыр бир шаймандын мүмкүнчүлүктөрүн жана кубаттуулугун толук пайдаланууну кааласаңыз, анда сөзсүз ошол тармактын адисине кайрыласыз. Ал адис болсо, шайман менен кошо берилген колдонмону окушу керек. Ошондо ал шайманды кантип колдонуу керектигин, анын кемчиликтерин кантип оңдоону жана ага кантип үзгүлтүксүз тейлөө жүргүзүүнү билет. Ал эми шайман менен кандай мамиле кылуу керектигин түшүндүргөн ошол колдонмону аны ойлоп таап, долбоорлогон адам жазган. Ошондой эле адамды жараткан Аллах Субханаху ва Таала анын бардык өзгөчөлүктөрүн эң жакшы билет. Ошондуктан адамдын ичинде катылган мүмкүнчүлүктөрдү ачып бере турган системаны да Ал Өзү белгилеген. Бул системаны Ал адамзатка Өзүнүн Элчиси Мухаммад ﷺ аркылуу түшүргөн. Демек, адамдагы жашыруун мүмкүнчүлүктөрдү толук ачып чыгара алышыбыз үчүн, Ааламдардын Раббиси ал үчүн белгилеген исламий системаны колдонушубуз зарыл.

Ошондой эле адамдын кандырууну талап кылган инстинктери жана организм муктаждыктары бар. Эгер адам өзүнүн муктаждыктарын жана инстинктерин кандыруу үчүн системаны өзү түзө турган болсо, анда бул аларды туура эмес же бузук түрдө кандырууга алып келет. Анткени анын түзгөн системасына өзүнүн карама-каршылыктары, алсыздыгы, муктаждыгы жана айлана-чөйрөнүн, шарттардын таасири сөзсүз сиңет. Натыйжада анын системасы да карама-каршылыктуу жана алсыз болот. Ал бир заманга ылайык келсе, башка заманга ылайык келбей калат; бир жерге же адамдардын бир тобуна жараса, башка жерге же башка топко жарабайт. Ошондуктан адам үчүн өзүнүн муктаждыктарын жана инстинкттерин канааттандырууда Аллахтын мыйзамдары менен жашоо эң пайдалуу.

Адамдын напсисин жараткан Ааламдардын Раббиси анын абалын эмне оңдой турганын эң жакшы билет. Аллах Таала мындай деген:

﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾

«(Акыры) Жараткан Зат (Өзү жоктон бар кылган нерселерди) билбейби?! Ал Мээримдүү жана (ар нерседен) кабардар Зат». (Мүлк: 14).

Аллах адамдын напсиси кээде тазаланышы, жүрүм-туруму оңдолушу жана жаман жүрүм-турумдан баш тартышы үчүн физикалык жазага муктаж болорун билет. Ошондуктан Аллах Субханаху ва Таала **худуд, кысас** жана **таъзир** сыяктуу жазаларды шарият кылып белгилеген. Ошондой эле балдарды жакшы ахлакка тарбиялоодо жана аларды арам жүрүм-турумдан алыстатууда да уруу жазасын колдонууга уруксат берилген. Буга Аллахтын Элчисинин ﷺ төмөнкү хадиси далил болот:

"مروا صبيانكم بالصلاة لسبع سنين واضربوهم عليها لعشر سنين وفرقوا بينهم في المضاجع".

«Балдарыңарды жети жашынан баштап намазга буйругула. Он жашка чыкканда намаз окубаса аларды ургула жана уктаган орундарын бөлүп койгула».

Бирок уруу чексиз түрдө колдонулбайт. Анын фыкх китептеринде кеңири баяндалган өз шарттары бар. Бул шарттар тууралуу сөз кылуудан мурда хадистеги бир маанилүү жагдайга көңүл буруу зарыл. Хадисте намазга буйрук кылуу жана ага үндөө менен намазды таштаганы үчүн уруунун ортосунда **үч жылдык мөөнөт** белгиленген. Демек, уруу бардык учурда жана ар бир күнөө үчүн колдонулбайт. Урууга чейин сөзсүз түрдө башка тарбиялык услубдар жана каражаттар колдонулушу керек. Анткени макалда айтылгандай, *“темир менен басуу — эң акыркы колдонулуучу чара”*.

Ошондуктан балдар намазга туруктуу болушу үчүн төмөнкү жолдорду колдонуу керек:

1. Балага намазды үйрөтүү: ага тик турууну, рүкүнү, сажданы, ташаххудду жана намаздын башка амалдарын үйрөтүү.

2. Үлгү көрсөтүү: анын көзүнчө өзүңүз намаз окуңуз. Андан кийин аны намаз окууга чакырып, кетирген каталарын жумшактык менен оңдоңуз.

3. Жети жашында материалдык сыйлык колдонуу. Мисалы, акча же шоколад берүү.

4. Материалдык сыйлыктан акырындык менен моралдык сыйлыкка өтүү. Мисалы, аны өзүнчө же бир туугандарынын, досторунун же туугандарынын алдында мактоо, ага ийгилик жана Аллахтын ыраазычылыгын тилеп дуба кылуу, үй-бүлөлүк конокко же бирге сейилдөөгө алып чыгуу.

5. Адегенде жеңилерээк, андан соң акырындык менен күчтүүрөөк **физикалык эмес жазаларды** колдонуу керек. Мисалы, алгач нааразычылыкты жүздүн кабагы аркылуу билдирүү, катуу эскертүү берүү же жакшы көргөн бир нерседен убактылуу ажыратуу.

6. Тогуз жашка чыкканда сыйлык жана жаза берүү услубдарын жогорку деңгээлге көтөрүү керек. Башкача айтканда, материалдык жана

маънавий сыйлыктар менен эле чектелбестен, ага соопторду, Аллахтын андан ыраазы болушун жана акыреттеги сыйлыктарды кеңири эскертип туруу зарыл. Тактап айтканда, ага бейишти жана анын нематтарын бир аз кеңири баяндап берүү, ошондой эле акырет азабынын айрымдарын да эскертип туруу керек.

7. Эгер намазды таштап койсо, сөзсүз анын себептерин изилдеп, балага ылайыктуу жана аны кыйнабаган жол менен аларды чечүүгө аракет кылуу керек. Эгер намазды таштоону же ага кайдыгер мамиле кылууну уланта берсе, он жашка чыкканга чейин ушул абалында кала турган болсо, уруу менен эскертүү керек.

8. Эгер он жашка чыгып, ата-эне мурда айтылган бардык каражаттарды колдонуп, бул жаатта кайдыгерлик кылбаганына карабастан, бала дагы эле намазды таштоодо өжөрлөнсө, анда аны катуу эмес түрдө уруу керек. Фыхх аалымдары уруунун натыйжасында денеде из калбашын жана майыптыкка алып келбешин шарт кылышкан. Ошондой эле бетке жана башка уруудан сактануу керек. Уруу желкеге, колго же бутка гана чектелет. Көкүрөккө, аркага жана курсакка урууга болбойт.

9. Ошондой эле кыйноо же өч алуу максатындагы уруудан алыс болуу керек. Анткени мунун көптөгөн терс жактары бар экенин биз урууга каршы болгон тараптын пикирин баяндаганда айтып өткөнбүз. Катуу жана ооруткан уруу кыйноонун бир түрү болуп эсептелет. Ал эми мындай нерсеге Ислам шарияты уруксат бербейт.

Мурунку тарбиячылар мындай дешчү:

«Тарбиячы эң зарыл учурдан башка учурда жазага кайрылбашы керек. Ал эми урууга болсо, коркутуу, эскертүү жана ортомчулардын кийлигишүүсү аркылуу баланы оңдоого аракет кылынгандан кийин гана кайрылышы керек.»

Ибн Халдун өзүнүн «Мукаддима» эмгегинде мындай деген: «Балага карата ашкере катаалдык аны алсыздыкка жана коркоктукка алып барат, ошондой эле турмуштагы милдеттерден качууга түртөт».

Ал дагы мындай деген: «Ким окуучулардын, кулдардын же кызматчылардын арасында зомбулук жана мажбурлоо менен тарбияланса, анда мындай мажбурлоо анын напсисин кысымга алып, эркиндигин жок кылат, жигердүүлүгүн өчүрөт, аны жалкоолукка түртөт. Ошондой эле үстүнөн күч колдонулуп калуудан корккондуктан калп айтууга жана жаман амалдарга жетелейт. Натыйжада айлакерлик менен алдамчылыкты үйрөнүп, бул адат анын мүнөзүнө айланып калат».

Ибн Халдун балага карата зомбулук, катаалдык жана күч колдонуу кандай жаман таасирлерге жана оор кесепеттерге алып келерин кеңири түшүндүргөн. Анын айтымында, зомбулук менен тарбияланган адам башкаларга жүк болуп калат. Анткени анын ичинде кайрат жана намыс болбой, өзүнүн абийирин жана үй-бүлөсүн коргой албай калат. Ошондой эле жакшы сапаттарды жана көркөм ахлакты калыптандыруудан да артта калат.

ЖЫЙЫНТЫК

Эгер балдарыбызды жакшы тарбияласак, алардан Исламды турмушта колдоно турган жана аны дүйнөгө көтөрүп чыга турган өзгөчө исламий шахсияларды тарбиялайбыз. Ошентип, алар дүйнөдө да, акыретте да азиздикке жетишет жана биз кайрадан мурдагыдай **«адамдар үчүн чыгарылган эң жакшы үммөт»** болобуз. Биз балдарыбызды дүйнө үчүн гана эмес, алардын түбөлүк жашоосу жана түбөлүк бактысы боло турган акырет жашоосуна да даярдайбыз.

Урматтуу мусулман бир тууганым! Урматтуу мусулман эже-карындашым! Балдарыбыздын дүйнөдөгү бактысына жана келечегине кандай кам көрсөк, аларды тозок отунан куткарууга жана акыреттеги бактысына андан да көбүрөөк кам көрүшүбүз керек. Анткени аларды тарбиялап, окутуп, мээнет кылып, эмгек жумшап туруп, кийин өз колубуз менен тозок отуна ташташыбыз туура эмес.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. **«Фатх аль-Бари би шарх Сахих аль-Бухари»**, Абу Абдуллах ибн Исмаил аль-Бухарий; шархы: хафиз Ахмад ибн Хажар аль-Аскаланий. Дар аль-Фикр.
2. **«Сахих Муслим»**, Имам Муслим ибн Хажжаж ан-Найсабурий. Дар Ихъя аль-Кутуб аль-Арабия. Биринчи басылышы, 1314 х./1995-ж.
3. **«Аль-Муснад»**, Имам Ахмад ибн Ханбал. Аль-Мактаб аль-Ислами. Экинчи басылышы, 1398 х./1978-ж.
4. **«Аш-Шахсия»**, 1-бөлүк. Такийюддин ан-Набханий.
5. **«Мафахим Исламия»**, Мухаммад Хусейн Абдуллах. 1-бөлүк. Дар аль-Баярик. Биринчи басылышы, 1417 х./1996-ж. Бейрут, Ливан.
6. **«Нумувв ат-тифл ва татбикатуху ат-тарбавия»**, Абдуррахим Салих Абдуллах. Дар Манахиж. Биринчи басылышы, 1422 х./2001-ж. Амман, Иордания.
7. **«Далил аль-аба фи тарбият аль-абна»**, доктор Кларк. Которгондор: доктор Юсуф Абу Хумайдан, Афнан аль-Мисрий, Айман Карала. Дар ад-Дыя. Амман, Иордания. Биринчи басылышы, 1420 х./2000-ж.
8. **«Тарбият аль-авляд филь-Ислам»**, доктор Абдуллах Насих Ульван. Дар ас-Салам. 38-басылыш, 1423 х./2002-ж. Каир, Египет.
9. **«Таъдил ас-сулук аль-инсани»**, доктор Фарук Абдулфаттах Муса. Дар Аалам аль-Кутуб. Эр-Рияд, 1405 х./1986-ж.
10. SOS.
11. **«Мафахим ан-Нахда аль-Исламия»**, Нажах ас-Сабатин. Дар аль-Исра. Биринчи басылышы, 2004-ж. Амман, Иордания.
12. **«Татбикат Исламия аля аль-бармажа аль-лугавия аль-асабия»**, Нажах ас-Сабатин. Дар Яфа. Биринчи басылышы, 2005-ж.
13. **«Кувват ат-тахаккум фи-з-зат»**, доктор Ибрахим аль-Фики.
14. **«Ильм ан-нафс аль-амм»**, доктор Адил Фахруддин аль-Ашвал. Каир. Экинчи басылышы, 1989-ж.
- «Ильм ан-нафс аль-амм»**, доктор Фатин Мухаммад Али Хажж. Аль-Мактаб аль-Ислами. Төртүнчү басылышы, 1402 х./1982-ж.

